

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

QOCAYEV ELVİN RÜFƏT OĞLU

**“İNVESTİSİYANIN PLANLAŞDIRILMASI PRİNSİPLƏRİ VƏ
GÖSTƏRİCİLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060409 “Biznesin idarə edilməsi”

İxtisasın şifri və adı

“Biznes inzibatçılığı”

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., b.m. Ağarzayev A.H.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dosent Abbasova R.A.

Kafedra müdiri:

i.e.n. dos.M.Ə.Əliyev

BAKI - 2017

Mündəricat

Giriş.....	3
I Fəsil. İnvestisiyanın planlaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları.....	7
1.1. İnvestisiya və investisiya fəaliyyəti anlayışları və onların sosial-iqtisadi mahiyyəti	7
1.2. İnvestisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasının mahiyyəti, mərhələləri və prinsipləri.....	14
1.3. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinə müasir elmi yanaşmalar.....	24
II Fəsil. Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının planlaşdırılmasının müasir vəziyyətinin və göstəricilər sisteminin tədqiqi.....	30
2.1. Müasir şəraitdə Azərbaycanda investisiya qoyuluşları həcmnin inkişaf dinamikasının və göstəricilərinin mövcud vəziyyəti.....	30
2.2. Azərbaycanda investisiya fəaliyyəti planlaşdırılmasında istifadə edilən maliyyə amillərinin təhlili.....	39
2.3. Sahibkarlıqda investisiya fəallığının stimullaşdırılmasında dövlətin büdcə-vergi mexanizmindən istifadənin tədqiqi.....	47
III Fəsil. Azərbaycanda investisiyaların planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.....	53
3.1. Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsi.....	53
3.2. Biznesin inkişafında investisiya riskinin azaldılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolları.....	59
3.3. İnvestisiya fəallığının artırılması: inkişaf proqnozları və strategiyaları.....	67
Nəticə.....	77
İstifadə edilən ədəbiyyat.....	87

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsinin təsərrüfat fəaliyyətinin xarici və daxili mühitindəki əhəmiyyətli dəyişikliklər ilə xarakterizə olunur. Bunun nəticəsində, yeni məhsul və xidmətlərin təklifində rəqabəti kəskinləşdirən, onların keyfiyyət xüsusiyyətlərini yaxşılaşdıran elmi-texniki tərəqqi templərinin sürətlənməsi baş verir. Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi vəziyyətinin sabitliyi investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi tempi və miqyası ilə müəyyən edilir ki, bu da müxtəlif yeniliklərdən istifadə etməklə, daim dəyişən rəqabət mübarizəsi şəraitində vaxtında və tez cavab verməyə imkan yaradır.

Göstərilən meyllər Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin zəruriliyini və prioritetliyini vurğulayır. Bu, müəssisələrin yeni şəraitə uyğunlaşmasını tələb edir. Uyğunlaşma qabiliyyəti mühüm funksiyası planlaşdırma sayılan idarəetmə sisteminin effektivliyindən asılıdır. Belə ki, investisiya proseslərinin planlaşdırması üzrə müəssisənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi zəruriliyi onunla şərtlənir ki, məhz investisiya planlaşdırmasının vasitəsilə müəssisənin zəruri investisiya resursları ilə təminatı və gələcəkdə onun investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması baş verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin " Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında " 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanında Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən 8 prioritet sektora xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bunlardan 4-ü istehsal sektorunu, yəni neft-qazı, kənd təsərrüfatını, istehlak malları istehsalını, ağır sənaye və maşınqayırmanı, 2-si xidmət sektorunu, yəni ixtisaslaşmış turizmi, logistika və ticarəti və 2-si isə sosial sektoru, yəni uyğun qiymətə mənzilləri və kompleks məsələ kimi peşə təlimləri sahələrini əhatə edir. Bu əsas sektorların hər birində investisiya planlaşdırmasının vasitəsilə müəssisələrin zəruri investisiya resursları ilə təminatı və gələcəkdə onların investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məsələlərinə xüsusi önəm verilmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Yerli iqtisadçılardan Z.Ə.Səmədzadə, V.M.Şirəliyev, Q.Qeybullayev, R.A.Quliyev, T.H.Hüseynov, M.Ə.Əliyev, A.H.Ağarzeyev, B.S.Əhmədov və başqaları tərəfindən investisiyanın planlaşdırılması məsələləri tədqiq edilmişdir. Bu istiqamətdə xarici alimlərdən Q.Birman, S.Smit, S.Şmidt, L.C.Qitman, M.D.Conk, U.F.Şarp, Q.C.Aleksander, C.B.Beyli, P.Vaxrin, L.A.Boçarov, İ.A.Buzov, O. Volkov, O.O.Udalix, V.M. Xobta tədqiqat işləri aparılmışdır. Lakin, yerli iqtisadi ədəbiyyatda müəssisədə investisiyanın planlaşdırılması məsələsi özünün fundamental və hərtərəfli ifadəsini tapmamışdır. Bu, işin aktuallığını şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müəssisədə investisiya proseslərinin planlaşdırılması üzrə müəssisənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sayılır.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- investisiya və investisiya fəaliyyəti anlayışlarının sosial-iqtisadi mahiyyətinin açığlanması;
- investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasının mahiyyətinin və prinsiplərinin müəyyən edilməsi;
- investisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinə müasir elmi yanaşmaların araşdırılması;
- Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının planlaşdırılmasının müasir vəziyyətinin və göstəricilər sisteminin təhlili;
- sahibkarlıqda investisiya fəallığının stimullaşdırılmasında dövlətin büdcə-vergi mexanizmindən istifadənin tədqiqi;
- Azərbaycanda investisiyaların planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə dair müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;
- ölkədə və onun regionlarında investisiya fəallığının artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat obyektı biznesin idarəetmə sistemində investisiyanın planlaşdırılması prinsipləri və onun göstəriciləridir.

Tədqiqat predmeti biznesin inkişafında investisiya proseslərinin planlaşdırılması ilə əlaqədar münasibətlər sistemidir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını beynəlxalq və yerli iqtisadçı alimlərin investisiyanın planlaşdırılması prinsipləri və onun göstəricilərinə dair hazırkı nəzəri və praktiki elmi işlər, ölkənin qanunvericilik və idarəetmə orqanlarının normativ-hüquqi aktları təşkil edir.

Tədqiqat zamanı statistik təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə, şəxsi müşahidə, kompleks təhlil, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını biznesin idarəetmə sistemində investisiyanın planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə dair ədəbiyyat, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- investisiya və investisiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti araşdırılmaqla investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasının mahiyyəti, mərhələləri və prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir;

- investisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinə müasir elmi yanaşmalar tətbiq edilərək, yerli təcrübədə praktiki istifadə imkanları üzə çıxarılmışdır;

- müasir şəraitdə Azərbaycanda investisiya qoyuluşları həcmnin inkişaf dinamikasının və göstəricilərinin mövcud vəziyyəti araşdırılaraq qiymətləndirilmişdir;

- Azərbaycanda investisiya fəaliyyəti planlaşdırılmasında istifadə edilən maliyyə amilləri təhlil edilmiş, sahibkarlıqda investisiya fəallığının stimullaşdırılması yolları əsaslandırılmışdır;

- Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsinin məqsəd və metodları araşdırılmaqla, prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir;

-biznesin inkişafında investisiya riskinin azaldılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır;

- Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılması ilə bağlı inkişaf proqnozları və strategiyalarının tətbiqi imkanları araşdırılaraq sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri biznesin idarəetmə sistemində investisiyanın planlaşdırılmasının, onun tətbiqi prinsiplərinin və göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla, ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə kompüter yazısında 90 səhifədir və özündə 10 cədvəl, 1 şəkli əhatə edir.

I Fəsil. İnvestisiyanın planlaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. İnvestisiya və investisiya fəaliyyəti anlayışları və onların sosial-iqtisadi mahiyyəti

İnvestisiya ümumilikdə iqtisadiyyatda, həmçinin müxtəlif sahələr və müəssisədə reallaşan fundamental iqtisadi proseslərdə vacib iştiraka malikdir. İnvestisiyada olan keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən ölkədə olan istehsal imkanı, istehsal fəaliyyətinin səmərəli olması, istehsalın sahə üzrə və yenidən istehsal quruluşu, iqtisadi artım tempi asılıdır.

İnvestisiya (lat) - mənfəət qazanmaq və ya müsbət sosial effektdə nail olmaq üçün sahibkarlıq və başqa fəaliyyət sahəsi obyektlərinə kapital yatırımına deyilir. Bazar iqtisadiyyatı dövründə mənfəət qazanmaq investisiya aktivliyinin stimullaşdırıcı məqsədidir. Belə məqsəd müəyyən məhsul istehsalı, bazar daxilində tələb edilən xidmətin göstərilməsi xüsusiyyətini daşıyır, bu məqsədlərsiz investisiya qoyuluşu səmərə verməz. Əgər vergilər, əsasən də gəlir vergisinin səviyyəsi azalarsa, qanuna uyğun olaraq əmlakın hüquqi forması təmin olunarsa, stimullaşdırıcı motiv daha da möhkəm olacaq. Bu gəlirlərin təkrar olaraq maliyyələşməsinə şərait yaratmaq, yəni onu konkret miqdarda istehsalatın inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirmək daha səmərəlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya nemətlərin istifadəsindən bir anda imtina aktı kimi dəyərləndirilir. Qeyd olunan tərif məzmununa əsasən daha dərin mənə kəsb edir və investisiya təsəvvürünü hərtərəfli olaraq daxilində göstərir-həm məsrəf edilmiş, həm də arzu olunan nəticələri qazanmağa şərait yaradan kapitalı.

İnvestisiyanı, gəliri (mənfəəti) və ya sosial fayda qazanmaq üçün sahibkarlıq və başqa fəaliyyət növləri obyektlərinə yatırılan maliyyə vəsaitləri, həmçinin maddi və intellektual resurslardan təşkil olunmuşdur [10]. Bu o deməkdir ki, investisiya – gələcək üçün əldə olanı qurban verməkdir. Hazırda olan bəllidirsə, gələcəkdə olan hər zaman qaranlıqdır. Bu səbəbdən, investisiya müəyyənləşdirilməyən səmərələrin qazanılması məqsədilə xərclənən konkret məsrəfləri göstərir [37, s. 509]. İnvestisiya yatırımının reallaşdırılmasında nəticələnən məsrəflər gələcək dövrdə səmərə verməyə başlayacaq ki, bu

səmərənin dəyəri də qabaqcadan bilinmir. Malların alınması baxımından, investisiya qoyuluşuna gələcək dövrdə yararlanması məqsədilə qazanılan malların həcmi aiddir [26, s.71]. Bu səbəbdən, investisiya hər zaman gələcəkdə olacaq istehlakla əlaqədar olur. Yəni investisiya yatırmaq deyəndə, gələcək dövrdə daha çox vəsait qazanmaq üçün hazırdakı vəsaitdən imtina olunması nəzərdə tutulur [32, s.1]. Bu cür münasibəti amerika iqtisadçıları L.Qitman və M.Conk da müsbət qarşılayırlar. Bu iqtisadçılar investisiya termininə kapital məbləğinin saxlanması və ya çoxaldılması və (və ya) gəlir qazanılmasını təmin etməli olan kapital qoyuluşu metodu kimi diqqət yetirirlər [17, s.10]. Zənnimizcə, mikroiqtsadi tərəfdən nəzər yetirdikdə, gələcəkdə olacaq istehlakla bağlı hazırki istehlakdan imtina və imtina olunmuş resursun gələcəkdə olan səmərələrin qazanılması və ya resursun qiymətinin saxlanması üçün istifadə olunması «investisiya» termininin mövzusunı müəyyənləşdirir.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı dövründə investisiyanın iqtisadi məğzi investisiya prosesinin iki element daxilində cəmləşdirir: kapital xərclənməsi və nəticəsi. Bu iki elementin hesablanması investisiyanın iqtisadi qiymətləndirilmə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. İntestisiya konkret nəticə qazanmaq (gəlir) üçün reallaşdırılır, əgər bu nəticələr olursa , onda investisiyanın ümumiyyətlə faydası olmur.

Prinsipal olaraq investisiya yatırmaq məqsədilə qərar qəbul olunmasında bir anda istehlak ediləndən imtina etmənin “qiymətlərin” müəyyənləşdirilməsidir. İstehsalın inkişaf etdirilməsinə investisiya yatırılmasında investor şəxsi ölçüsünə görə bütün nəticələrə diqqət yetirmir. İntestisiyanın yatırılmasında kapitalın artırılmasının yetəri səviyyədə olması vacibdir. Bu zaman bir sıra şərtlər mövcuddur:

1. Bu artım ictimaiyyətin gözündə investorların tələbini qarşılamaq məqsədilə minimal şəkildə yetəri səviyyədə olmalıdır.
2. Gələcəkdəki inflyasiyanın itkisi əvəzləşdirilməlidir
3. Hazırkı əlverişli olmayan vəziyyətdə gəlirlərin bir qismini itirmək təhlükəsi varsa investor belə mükafatlanmalıdır.

Qeyd olunanlar investorların vəsaitinin iqtisadi effektivlik dərəcəsinə özünəxas normativ tələbini formalaşdırır.

İnvestisiyanın iqtisadi xüsusiyyətini şərh etmək məqsədilə bunun daxilinə ayrı-ayrı şəkildə kapital daxil olmasını nəzərə almaq zəruridir. İnvestisiya daxilinə vəsait (səhm) cəlb olunmuş məbləği şəklində, istiqraz vəsaitləri, həm də müəyyən maddi element şəklində, məsələn, bina, təchizat, intellektual dəyərlər, əmək haqqı və s. Hər bir investisiya qiymət xarakteristikası qazanır.

İnvestisiyanın qeyd olunan formaları birinci növbədə onların yaradıldığı sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərində cəmləşir, onun aktivini formalaşdırır, ikincisi isə sərvətlərin onlara aid olanla həmin sərvətə ehtiyacı olanlar arasında uzunmüddətli bölüşdürülməsi ümumiləşdirir.

İnvestisiya yatırımları real və maliyyə investisiyalarına ayrılırlar. Real investisiya, müəssisə təsis edilməsinə, fəaliyyət göstərən şirkətlərin təzadən yaradılmasına, texnika ilə təkrar olaraq təmin edilməsinə, dövriyyə vəsaitinin yaradılması və çoxaldılmasına və s. yatırımlardır. Real investisiyaları aşağıda göstərilən əsas qruplarda ümumiləşdirmək olar:

- istehsal genişlənməsinə yatırımlar [13,15, 20];
- yeni istehsal və ya müasir texnologiyanın qurulmasına investisiyalar;
- istehsalın əlverişliliyini artıran investisiyalar.

Maliyyə investisiyası isə kağızda qeyd olunan müqavilələri, məsələn, adi səhm və istiqrazları göstərir. Qeyd olunmalıdır ki, investisiya yatırımlarının real və maliyyə investisiyalarına ayrılması və bu şəkildə qeydiyyatı ölkənin investisiya siyasətinin yazılması, maliyyə strukturu ilə real strukturub qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi və investisiya layihələrinin maliyyələşmə mənbələrinin dəyərləndirilməsi cəhətindən əsaslı rola malikdir.

İnvestisiya yatırımını aşağıda göstərilən üsürlərə uyğun olaraq təsnifləşdirilir:

- sahə strukturuna (sənaye, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı);
- təkrar istehsal strukturuna (yeni tikinti, genişləndirmə, yenidənqurma fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsi);

-texnoloji struktura (tikinti quraşdırma işləri, avadanlıqların alınması, sair kapital məsrəfləri).

Struktur təhlili vəziyyətindən investisiyaya aşağıda göstərilən elementlərin ümumiləşdirilməsi kimi nəzər yetirmək vacibdir: subyektlər, obyektlər və iqtisadi əlaqələrin mövzusu. İntestisiya subyektləri investor və investisiya obyektlərinin istifadəçisi sayılır. Məhz investor gələcək dövrdə tələbi ödəmək üçün sərvətləri real, maliyyə və qeyri-maddi alətlərə yatırır. Obyekt kimi investisiyaların iki xüsusiyyəti mövcuddur. İntestisiyalar həm investisiya resursu kimi, həm də məsrəf (xərclər) kimi iştirak edir. İntestisiya resursu gəlir qazanmaq üçün sahibkarlıq və ya başqa fəaliyyət obyektinə yatırılan mülki və intellektual qiymətliləri sayılır. Həmçinin, investisiya resursu tərəfdən qəbul olunan formada asılı olmayaraq, onlar öz iqtisadi xüsusiyyətinə görə oxşardır və əsas da qənaət edilən gəlir istifadəsini xarakterizə edir. Xərc cəhətdən investisiyalar, onların yatırım istiqamətini göstərir və investisiya obyektləri (real və maliyyə alətləri) kimi iştirak edirlər.

İntestisiya prosesinin tərkibi və əsas amalı daha çox mənfəət qazanmaq və ya sosial effekti əldə etmək üçün daha cəzbedici obyektlərə kapital yatırımını reallaşdırmaqdan ibarətdir. İntestisiya prosesi dedikdə, maliyyə, əmək, maddi-texniki və innovasiya resursunun ayrılmaz birliyi və qarşılıqlı münasibəti kimi anlaşılır. Bu halda, investisiya prosesinin maliyyə tərəfinin bir hissəsi kimi iştirak edir. Firma kimi investisiya prosesini isə, vacib investisiya resursu axtarışı, əlverişli investisiya subyekti və aləti seçimi, investisiya proqramının konkret ölçülər üzrə təşəkkül tapması və onun həyata keçirilməsinin təmin olunması üzrə məqsədli formada reallaşdırılan tədbirlər kompleksi kimi canlandırmaq olar.

İntestisiya geniş yenidən istehsal prosesində aşağıda göstərilən funksiyaları həyata keçirir:

-makro və mikroiqtisadi səviyyədə əsas kapitalın artımının və keyfiyyət üzrə formalaşdırılmasının təmin olunması;

-iqtisadiyyat daxilində olan əsas proporsiyalara (yenidən istehsal strukturuna və sahə strukturuna) aid qabaqcıl struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılması;

- elmi-texniki inkişafın ən müasir uğurunun həyata keçirilməsi, nəticə olaraq istehsalın sosial-iqtisadi faydalılığının artırılması.

Yuxarıda qeyd olunan funksiyaların arasında yenidən istehsal prosesinin makroiqtisadi proporsiyalarının əlverişli olunması, yəni, milli gəlirin daxilində məcmu istehlak və məcmu qənaətin arasında nisbətə nəzər yetirilməsi vacibdir.

Əsas fondun qurulmasına və yenidən istehsal olunmasına, həmçinin maddi istehsalın başqa şəkildə inkişaf etdirilməsinə investisiya istiqamətləndirilməsi kapital yatırımları formasında reallaşdırılır [10]. Qeyd olunmalıdır ki, əsas fond deyəndə, bəzi hesabat dövrlərində (bir ildən çox) istehsalda yenidən və ya ardıcıl formada istifadə olunan istehsal olunmuş aktivlər (maşınlar, avadanlıqlar, binalar və digərləri) nəzərdə tutulur [40, s.8]. Kapital yatırımları real investisiyaların əsasını təşkil edir və ona tikinti-quraşdırma işinə, ayrı-ayrı maşın və avadanlıqların, əsas fondlara daxil edilən alət və inventarların alınmasına, tikinti obyektinin layihələndirilməsi ilə bağlı olan geoloji-kəşfiyyat, axtarış və gələcəkdə lacaq tikintinin əsaslanmasına, tikinti üçün torpaq sahələrinin təşkil olunması, tikilən firma üçün kadr hazırlığı və onun idarə heyətinin saxlanılmasına çəkilən xərclər aid olunur. Bu tərif əsas kimi olarsa, onda dövriyyə vəsaitlərinə yatırılmış investisiya kapital qoyuluşu sayıla bilməz. Odur ki, investisiya yatırımı daha geniş mənə kəsb edir.

Dövlətdə xalis investisiyanın reallaşdırılması kapital artımı və nəticə olaraq iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə şərait yaradır. Bununla da, makroiqtisadi cəhətdən dövlətdə reallaşdırılan investisiya yatırımları kapitalın artırılmasına gətirib çıxarır. Kapital müəyyən zamanda ehtiyatı, investisiya isə konkret dövrdə axını nümayiş etdirir [6, s.70]. Reallaşdırılan investisiya yatırımları sonda kapitalın təşəkkül tapması ilə nəticələnir. Bir proses olaraq investisiya prosesi kapitalın yaradılma prosesi sayılır. Bu cəhətdən, investisiyaya tələb kapitalın optimal ölçüsü ilə fakt olan ölçüsü arasındakı fərqlə formalaşır. Konkret dövr üzrə investisiyanın optimal ölçüsünü hesablamaq kapitalın həmin zamanın sonunda optimal ölçüsündən həmin dövrün əvvəlində olan ölçünü çıxmaq və o zamanda istehlak olunan kapitalın həcmi əlavə etmək vacibdir.

Bununla da, dövlətdə investisiyanın ölçüsünə təsir göstərən üsürlər kapitalın optimal ölçüsünə təsir göstərən üsürlərə bağlıdır. Kapital ölçüsünün çoxalması dövlətin istehsal şəraitini çoxaldır və iqtisadi artımı təmin edir. Kapitalın optimal ölçüsünü, yəni əlavə investisiya yatırımlarına tələb aşağıda göstərilən üsürlərin təsiri hesabına təşəkkül tapır [8, s. 49]:

– dövlətdə hazırkı iqtisadi konyuktura, investisiya yatırımlarını maliyyələşmə imkanı, qənaətin investisiya olması kanallarının təkmilləşməsi və s.;

– buraxılışın ölçüsü (tələbin həcmi), istehsal güclərindən istifadə dərəcəsi;

– kapitaldan istifadə dəyəri (amortizasiya norması daxil olmaqla), əmtəə və məhsulların qiyməti, əmək haqqı dərəcəsi;

– bölüşdürülməyən mənfəət, amortizasiya, vergi öhdəliyi;

– faiz dərəcəsi, səhmin gəlirliliyi;

– müəssisəyə aid olan xüsusi və borc məbləğləri arasında nisbət və bununla bağlı itki dərəcəsi;

– müəssisənin fond bazarı tərəfindən qiymətləndirilməsi, kapitalın bərpa qiyməti.

Vəsait investisiyalaşması tərkibinə əsasən mürəkkəb və dinamik bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət firmada tədricən müstəqil istehsal-maliyyə sferasına çevrilir və investisiya fəaliyyəti adlanır.

İnvestisiya fəaliyyəti sənaye firmasının inkişaf etdirilməsinin strateji məsələsinin həll olunmasına, bunun üçün vacib olan maddi-texniki əsasların qurulmasına istiqamətləndirilir. Bu əməliyyat fəaliyyətinə uyğun, yəni məhsulun istehsal olunması və həyata keçirilməsi ilə sıx əlaqədədir. Həmçinin, əməliyyat fəaliyyətinin reallaşdırılması ilə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə əsasları təşəkkül tapır. "İnvestisiya fəaliyyəti" termininin iki əsas şərhli mövcuddur. Birincisinə uyğun olaraq, bu yeni obyektlərin qurulması və ya əsas fondun aktivləşdirilməsi çərçivəsində vacib olan işlərin texnologiyalarının məcmusudur. Bu cür işlərin ümumi siyahısı:

-Firmanın məqsədli investisiya strategiyasının təşəkkül tapması, bu strategiyanın həyata keçirilməsi üsullarının hazırlanması.

-İnvestisiyadan əvvəlki təcrübələrin və həmçinin firmanın investisiya şəraitinin yoxlanması sahəsində hazırlanması.

-İnvestisiya layihələri və layihə-smeta-sənədləşməsinin texniki-iqtisadi cəhətdən hazırlanması.

-Obyektə vacib olan istehsalı, təchizatın alınması üçün çox şaxəli müqavilə sənədləşməsinin hazırlanması: Tikinti-quraşdırma işləri üçün təşkilatın cəlb edilməsi: Gələcək müəssisə üçün kadrların hazırlanması.

- Tikinti-quraşdırma işinin aparılması.

- Müasir istehsalatın həyata keçirilməsi və mənimsənilmə prosesi: yeni istehsalatın mənimsənilmə prosesinin iqtisadi-texniki göstəricisi nəzarəti.

İnvestisiya menecmenti daxilində investisiya fəaliyyətinə başqa formada tərif deyilir.Onun məzmunu iki səbəbə görə ümumiləşdirilir:

1. Vəsaitin investisiyalaşmasının mühüm istiqamətlərinin texniki iqtisadi əsaslandırılması.
2. Maliyyə resursu ölçüsünün və onların cəlb olunmasının uyğun mənbələrinin əsaslandırılması.

Bu təsnifat şərti olduğundan təkcə ikinci səbəbə əsaslanmaq lazımdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətini qeyd edərkən investisiya fəaliyyətinin “subyekt” və “obyekt” kimi terminlərdən istifadə olunur.İnvestisiya fəaliyyəti xarakterizə olunarkən investisiya fəaliyyətinin subyekt deyəndə fiziki şəxslər (vətəndaşlar), hüquqi şəxslər (müəssisələr,fondlar,dövlət) nəzərə alınır.İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri ayrı-ayrı cəhətlərə görə fərqlənir.Bunlara, layihənin miqyası, layihənin istiqaməti (kommersiya, sosial-ətraf mühitin mühafizəsi, yeni iş yerlərinin açılması və.s), dövlətin iştirakının səviyyəsi (dövlətin kapital qoyuluşları, səhm paketi, vergi güzəştləri, dövlət təminatları və.s) qoyulan vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyi aiddir.

İnvestisiya obyekt məhsul istehsalında ümumi elmi-texniki istehsal tsiklini səciyyələndirdiyi kimi bu tsiklin müxtəlif etaplarını də əhatə etmək imkanına malikdir. Mürəkkəb iqtisadi məsələdən biri də maksimum gəlir qazanmaq üçün investisiya yatırımının istiqamətini müəyyənləşdirməkdir. Bunu zaman etibarı ilə,

bütün müəssisələrdə yoluna qoymağa səy göstərirlər. Bazar iqtisadiyyatının imkanlarına uyğun olaraq burada bir sıra alternativ cəhətlər mövcuddur.

Pulu depozit hesablarına, etibarlı banklara yatırmaq olar, lakin bu investisiya yatırımının ən az gəlirli növüdür. Maliyyə aktivlərinə pul yatırımı-ayrı-ayrı qiymətli kağızlar (məsələn səhmlər, paylar)-ani olaraq böyük gəlir gətirir, amma həm də bu sahələrdə məbləğlərin qazanılması və saxlanması riski çoxalır. Bu zaman ən əyani sübut çox gəliri olan dövlət öhdəliklərinin ucuzlaşması sayılır. İnkişafın normal mühitdə əsas vəsaitlər real sektora istiqamətləndirilir. Bu həm gəlir, həm də etibarlı sayılır. Çox obyektiv əsaslar vardır ki, özəl istehsalatın inkişaf etdirilməsinin vacibliyini tələb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, investisiyalar müəssisənin böyüməsi və bazar daxilindəki rolunu müəyyənləşdirir. Bazar mühitində bütün müəssisələr rəqibin daim təsiri altındadır. Uğur əldə etmək və iflasdan uzaqlaşmaq sahibkarlığın fəaliyyət çərçivəsində əsas stimül yaradan motivi sayılır. Bu səbəb müəssisələrin böyüməsini və bunun qiymətini istiqamətləndirir. Qiymətinin çoxalması məqsədilə müəssisə diqqət çərçivəsində yeniliklər etməlidir ki, bunlar məhsul keyfiyyətinin çoxalmasına, çeşidin artmasına, müəssisənin öz səviyyəsinin mühafizəsi üçün vacib mühitin qurulmasına xidmət göstərməlidir. Hər bir yenilik birinci növbədə istehsal vasitələri və onun təşkil metoduna daxildir. Müasir texnologiya və istehsalat vasitələri, müasir maşın, təchizat, alət, cihaz və materiallar hazırlanır, yenilənir, təkmilləşdirilir və istehsalatın idarə olunması təşkilində yeni üsullar tətbiq edilir. Hazırkı zamanda hər bir müəssisə üçün bu cür yeniliklər sağ qalmaq və güclənmək üçün vacibdir.

1.2. İnvestisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasının mahiyyəti, mərhələləri və prinsipləri

Xarici mühitin qeyri-sabitliyi şəraitində, müəssisənin iş səmərəliliyinin qeyri-müəyyən təsərrüfatçılıq mühitin əsasən firmadaxili planlaşdırmanın vəziyyətindən asılıdır. Cəmiyyətdə qeyri-sabitlin nəticəsi olan qeyri-müəyyənlik nə qədər yüksək səviyyədə olarsa, planlaşdırma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir [29].

Planlaşdırma müəssisənin idarə edilməsinin mühüm funksiyası kimi - müəyyən bir müddətə fəaliyyət məqsədlərinin obyektiv olaraq müəyyən edilməsinin zəruri prosesi və bu məqsədə nail olmaq vasitəsidir. Məhz planlaşdırma müəssisənin ümumi fəaliyyət məqsədilə struktur bölmələrini birləşdirir, bütün proseslərin biristiqamətliyini və koordinasiyasını təmin edir. Bu, mövcud resurslardan daha tam və səmərəli istifadə etmək, bir sıra idarəetmə vəzifələrini həll etmək imkanı verir [27].

İnvestisiya proseslərinin planlaşdırma - müəssisənin zəruri investisiya resursları ilə təmin edilməsi və gələcəkdə onun investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə planlar sisteminin və plan göstəricilərinin işlənilməsi hazırlanmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir müəssisədə investisiya proseslərinin planlaşdırma qaydaları aşağıdakılardır:

1. İnvestisiya haqqında qərar qəbul etmək üçün, onun həyata keçirilməsi nəticəsində həll ediləcək problemi müəyyən etmək vacibdir. Əksər hallarda, investisiya məqsədlərinə nail olmağın bir neçə yolu mövcud olur və planlaşdırmanın lap əvvəlində optimal yolu müəyyən etmək üçün çox vacibdir.

2. İnvestisiyaların çoxu bir-birindən asılı olmayaraq müstəqildir. Bu onu göstərir ki, investisiyalardan birinin seçimi hər hansı digər birinin seçilməsinə mane olmur.

3. Uzunmüddətli investisiyaların uğurları gələcək hadisələrdən və onların qeyri-müəyyənliklərindən asılıdır. Keçmiş şəraitin və təcrübənin dəyişməz qalacağını nəzərdə tutmaq kifayət deyil və yeni layihəyə tətbiq olunacaqdır. Bu zaman satış həcmi, qiymətlər xammalın dəyəri və s. bu kimi ayrı-ayrı dəyişənlərin dəyişikliklərinin ətraflı təhlili lazımdır. Bu cür təhlil gələcək səhvlərin əhatəsini kiçiltməyə kömək edir.

4. İnvestisiya prosesi həmişə risk ilə bağlıdır, layihə və ödənilmə müddəti nə qədər uzun olarsa, o bir o qədər riskli olacaq. Buna görə də, qərar verərkən vaxt amilini nəzərə almaq lazımdır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, bu gün alınmış pul

vəsaitləri bir il sonra alınacaq pul vəsaitlərindən bahadır. İnvestisiya fəaliyyətindən gələcək gəlirləri dəqiq hesablamaq üçün, bu gələcək gəlirlərin nisbi kəmiyyətlərini indiki günə çevrilməsi üsulu lazımdır. İqtisadi təhlilidə belə çevirməni aparmaq üçün xüsusi riyazi üsullar: artırma və diskontlaşdırma metodları mövcuddur ki, bunlar da vaxt amili nəzərə alınmaqla gələcək gəlirlərin müəyyən edilməsinə imkan verir [22].

Azərbaycanda yerli və xarici investorların uzunmüddətli inkişaf layihələrinə investisiya qoymaqda maraqlı olmalarına səbəb olan real bir vəziyyət yaranmışdır. Bu zaman artıq yalnız fərdi layihələr sadəcə olaraq nəzərdən keçirilmir. Daha çox üstünlük hərtərəfli əsaslandırılmış investisiya layihəsini malik olan şirkətlərə verilir. O, bir neçə fərdi layihələrdən ibarətdir və müəssisə daxilində və ondan kənarında, istehsal inkişafı, onun səmərəliliyinin artırılması, mənfəətin yüksəldilməsi və s. məqsədlə investisiyaların həcmi, strukturunu və istiqamətlərini müəyyən edir.

Buna görə də, gözəl biznes ideyalarının mövcudluğu onun həyata keçirilməsi üçün ilkin zəmin haç də layihənin maliyyələşdirilməsinin alınmasına zəmanət vermir. Xüsusi sənəd vasitəsi ilə potensial investorların diqqətini cəlb etmək, layihədə iştirakın məqsədəuyğunluğuna onu inandırmaq lazımdır. B sənəd investisiya layihəsinin biznes planıdır.

İnvestisiya layihəsinin (İL) yazılması aşağıdakı müəyyən standartlara riayət olunmasını tələb edir:

- investisiya layihəsinin yazılma forması qısa olmalıdır, lakin eyni zamanda adekvat olaraq biznes ideyasının xarakterini açıqlamalıdır;
- ümumiyyətlə məlum terminlərdən istifadə olunmalıdır;
- məlumatı işgüzar üslubda, lakin mümkün qədər daha əlçatan olaraq yaymaq lazımdır;
- investisiya layihəsi materiallarının təqdimat stili funksional olmalıdır, yəni, potensial investorları maraqlandıran və ya onlar üçün maraqlı ola bilən yalnız faydalı məlumatı ehtiva etməlidir [16].

- informasiyanın seçilməsi üsulu, faktiki məlumatlar və real fərziyyələr əsasında edilməlidir;

- layihənin strukturu barədə məlumatı tam anlamaq üçün asan başa düşülən, aydın və məntiqi olmalıdır;

- məlumatı sürətli tapmaq lazımdır;

- şirkət və onun fəaliyyəti haqqında məxfi məlumatların potensial investorlar üçün hazır investisiya layihəsi biznes plan təqdimatı ilə iş stil təmin edilməlidir [30].

İnvestorlara və banklara biznes layihəsi haqqında məlumatı hərtərəfli və etibarlı şəkildə çatdırmaq lazımdır. Biznes-planın tərtibinə xüsusi diqqət verilməlidir. Məlumatlar bölmə və köməkçi bölmələrə (mövzular üzrə) bölünməlidir.

Belə ki, iqtisadi səmərəliliyin əsasında istehsalın davamlı inkişafı dayanır ki, bu da təsərrüfatın aparılması sferasına daim kapital axıtmadan mümkün deyil. Azərbaycanda bazar münasibətlərinin müasir inkişaf mərhələsində həm dövlət və həm də korporativ səviyyədə investisiya prosesinin aktivləşdirilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, investisiyanın planlaşdırılmasının effektiv mexanizminin yaradılması haqqında məsələ kəskin surətdə qarşıda durur.

Planlaşdırmanın həyata keçirilməsi ənənəvi olaraq investisiya prosesi məqsədinin qoyulmasını və qəbul edilən qərarların əsasında onlara nail olmağın səmərəli yollarının müəyyən edilməsini birləşdirir. Lakin bu funksiyanın ənənəvi məzmununa baxmayaraq, investisiyanın planlaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə xas olan sresifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da kapital qoyuluşlarının və elmi-texniki tərəqqinin idarə edilməsinə əvvəlki mövcud yanaşmaların və prinsiplərin xoşagəlməzliyini şərtləndirir.

İnvestisiya layihəsinin təqdimatının standart forması biznes-plandır. Biznes-planın işlənilib hazırlanması məsələlərinə çoxlu sayda xarici və yerli ədəbiyyat həsr olunmuşdur. O, vahid, möhkəm təyin edilmiş standartları nəzərdə tutmur.

İnvestisiya biznes-planının məzmunu digər növ biznes planlardan bir qədər fərqlidir. İnvestisiya proqramının biznes-planına aşağıdakı bölmələr daxildir.

İnvestisiya layihəsinin biznes-planının bölmələri:

1. Ümumi məlumatlar, məxfi memorandum daxil olmaqla;
2. Xülasə;
3. Müəssisənin və sahənin təsviri.

İnvestisiya layihəsinin mahiyyəti:

1. Satış bazarlarının və rəqiblərin qiymətləndirilməsi;
2. Marketing planı.

İnvestisiya planı:

1. İstehsal planı.
2. Təşkilati plan.
3. Maliyyə planı və layihənin səmərəlilik göstəriciləri.
4. Layihə risklərinin təhlili.
5. Xülasədə istifadə olunmuş nəticə və təkliflər;
6. Əlavələr.

İnvestisiya layihəsinin biznes-planının strukturu ciddi tənzimlənən deyil. Digər növ biznes planlardan fərqli olaraq, investisiya layihəsinin biznes-planının tərkibində əlavə olaraq, "İnvestisiya layihəsinin mahiyyəti" və "İnvestisiya Planı (proqramı)" bölmələri vardır. Layihənin mahiyyətini təqdim edərkən sadəcə əsas ideyaları və layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırma şərtlərini müəyyən etmək vacibdir. İnvestisiya planına investisiya xərclərinin hesablanması, avadanlıq alınması və tikinti proqramları daxildir və bütün tədbirlərin müddət şərtləri razılaşdırılmalıdır.

İnvestisiya planlaşdırması, əslində aşağıdakı bir sıra investisiya planları yaradılmasını nəzərdə tutur:

- strateji investisiya planı;
- taktiki investisiya planı;
- konseptual investisiya planı.

İnvestisiya planlaşdırması prosesinin müvəffəqiyyətə həyata keçirilməsinə kömək edən əsas elementlər aşağıdakılardır:

- prosesinin davamlılığı;
- optimal investisiya qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsi;
- həyata keçirilən hesablamaların mürəkkəbliyinin davamlı artımı;
- planlaşdırmanın çevikliyinə davamlı artımı;
- müəssisənin investisiya fəaliyyətinə xarici amillərin təsiri səviyyəsinin azaldılması.

İnvestisiya planlaşdırma əsas məqsədləri:

- maliyyələşmə mənbələrinin ehtiyacının aşkara çıxarılması;
- investisiyaların bütün mümkün mənbələrindən ən uyğun nümunələrin həyata keçirilməsi;
- seçilmiş mənbəyə görə haqların təhlili və qiymətləndirilməsi
- cəlb edilmiş investisiyaların səmərəliliyinin hesablanması (borc vəsaitlərin qaytarılması daxil olmaqla);
- biznes-planın işlənilib hazırlanması və onun potensial investorlar üçün təqdimatı.

Bütün dünyada, hər hansı bir şirkət, hər hansı bir firma, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, biznes işinə başlamazdan əvvəl, maliyyə xərclərini və yekun nəticələri müəyyən etməklə ətraflı tədbirlər planı (layihəsi) işləyib hazırlayır. İqtisadiyyatın bütün sahələrində, müəssisələrdə (təşkilatlarda) kapital qoyuluşunun planlaşdırması olmadan əsaslı tikinti layihələrinin həyata keçirilməsi ağılasığmazdır.

İnvestisiyaların planlaşdırılması – qarşıdakı dövrdə investisiyaların əsasında əsas vəsaitlərin bərpası üçün proqnoz və planlı hesablamalar sistemidir. Kapital

aktivlərinin bərpasına kapital qoyuluşları planı bu prosesin ən mühüm aspektlərini əhatə edir və maliyyə mənbələri ilə onun vahidliyini və mütənasibliyini və bununla birlikdə plan tapşırıqlarının optimallığını təmin edir.

Hər bir müəssisənin (təşkilatın), regionun və sahənin planı baxımından, investisiyaların planlaşdırmasının əsas problemləri öz əksini tapmışdır. Nəzəri tədqiqatların və mütəxəssislərin təcrübəsi əsasında investisiya qoyuluşlarının planlaşdırmasının və onların effektivliyi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının əsas problemləri müəyyən edilir.

Kapital qoyuluşlarının planlaşdırmasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) istehsal güclərinin və əsas fondların artırılması;
- 2) Kapital qoyuluşlarının səmərəli istifadəsi.

Bu problemləri həll etmək üçün kapital qoyuluşlarının planlaşdırılmasının ən mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Planın konkretliyi və etibarlılığı. Bu prinsip planda xüsusi tədbirlərin nəzərdə tutulmasında öz əksini tapmışdır. Planın işlənilib hazırlanmasında investisiyanın həyata keçiriləcəyi xüsusi şərait nəzərə alınır. Kapital qoyuluşu planı qarşıdakı dövrdə maliyyə vəsaitləri xərcləri haqqında aydın təsəvvür verməlidir. Bu onu göstərir ki, işlənilib hazırlanan planlar konkret obyektlərin tikintisi üçün kapital qoyuluşlarına tələbatın zəruri texniki-iqtisadi əsaslandırılmalarını və hesablamalarını tələb edir.

2. Kapital qoyuluşları həcmnin onların maliyyələşmə mənbələri ilə balanslaşdırılması. Kapital qoyuluşları planının işlənilib hazırlanmasında bütün maliyyə mənbələri üzrə kapital qoyuluşları həcmi (mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş) maliyyə və material resursları ilə və zəruri hallarda podrat tikinti təşkilatlarının gücü ilə bağlı və balanslaşdırılmış olmalıdır. Bu zaman obyektlərin tikinti müddəti normaları nəzərə alınmalı və investisiyaların illər üzrə müvafiq olaraq bölüşdürülməlidir.

3. Qarşıdakı müddətdə qəbul edilən planların dəyişməzliyində, onların sabitliyində özünü göstərən planlaşdırmanın sabitliyi. Bu onu göstərir ki, sabit plan bütün planlaşdırma dövründə dəyişməz sənəd deməkdir. Hər hansı əhəmiyyətli

dəyişikliklər əlavə xərclərə və itkilərə gətirib çıxaran tikinti sənayesinin qaçılmaz surətdə yenidən qurulmasına səbəb olur. Plana düzəlişlərə o halda icazə verilir ki, onlar tikinti şirkətlərinin işinin və qəbul edilən maliyyələşdirmə obyektinin ritmini pozmasın. Plana düzəlişlər həm də keçən ilin plan tapşırıqlarının tam yerinə yetirilməsi halında və tikinti layihələrinin erkən istismara verilməsi üzrə əlavə öhdəliklərin qəbulu halında icazə verilir. Belə dəyişikliklərə müstəsna hallarda plan ilinin fevralın 15-dən gec olmayaraq icazə verilir.

4. Planlaşdırmanın davamlılığı. Bu prinsip təşkilatın, firmanın, birliyin, şirkətin uzun müddətli, orta müddətli və qısa müddətli (illik) planların işləyib hazırlamasını göstərir. Orta və uzun müddətli planlar yenilənməli və dəyişmiş şərait baxımından konkretləşdirilməli və illik planlar orta müddətli planlara uyğun hazırlanmalıdır. Bununla planlaşdırmanın davamlılığı əldə edilir.

5. Planlaşdırmanın elmiliyi. Bu prinsip o deməkdir ki, planlar elmi əsaslarla, yəni elmi metodlarla, , elmi cəhətdən işlənib hazırlanmış norma və standartlarla, elm və texnologiyanın son nailiyyətləri ilə, eləcə də etibarlı məlumatlar əsasında tərtib edilməlidir.

Hər hansı bir müəssisənin fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İqtisadi artımın zəruri şərti artım və inkişafa, maddi və qeyri-maddi aktivlərə yeni investisiyanın artırılması və yaradılması, mövcud əsas vəsaitlərin və istehsalların təkmilləşdirilməsidir.

İnvestisiya fəaliyyətinin planlaşdırması maliyyə planlaşdırmasının əsas vəzifələrindən biri olub, şirkətin uzunmüddətli məqsədlərinin razılaşdırılmasını və məqsədlərinə nail olmaq üçün ayrılmış vəsaitlərin istifadəsinin koordinasiyasını təmin etməlidir. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti şirkətin gələcəkdə müsbət effekti üçün hər hansı bir zamanda çəkməli olacağı xərcləri ilə bağlıdır.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətini iki əsas növə: daxili və xarici fəaliyyət növlərinə bölmək olar. Daxili fəaliyyətə daxildir: istehsal güclərinin genişləndirilməsi, müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən qurulması və müasirləşdirilməsi, məhsulların buraxılış həcminin artırılması, yeni məhsul növlərinin yaradılması. Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin xarici istiqaməti

şirkətlərin alınmasını və qiymətli kağızların alınmasını nəzərdə tutur.

İnvestisiyaların planlaşdırması maliyyə planlaşdırmasının ən mürəkkəb sahələrindən birinə aiddir, belə ki, investisiyaların və investisiya layihələrinin müxtəlif növlərinə və dəyərinə malikdir; investisiya layihələrinin alternativ variantlarının çoxluğu; resursların məhdudluğu; investisiya qərarlarının qəbulu ilə bağlı böyük risk və s.

İnvestisiya fəaliyyətinin planlaşdırması mərhələləri aşağıdakılardır:

İnvestisiya planlaşdırmasının mərhələləri:

1. Prioritet investisiya məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu mərhələdə əsas məsələlərə məqsədlərin, resurslara olan tələblərin, fəaliyyət istiqamətlərinin, müəyyən edir, bu fəaliyyətdən gözlənilən faydaların, fəaliyyət üçün nilkin zəminlərin, investisiyanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan vaxtın, bütün investisiya dövrünün ayrı-ayrı mərhələlər üzrə bölgüsü.

2. "Dar" yerlərin müəyyən edilməsi və risklərin qiymətləndirilməsi. Bu investisiya fəaliyyətində riskin qiymətləndirilməsi ilə mümkün çətinliklərin müəyyən edilməsi üzrə qrupların birgə iş fəaliyyətini nəzərdə tutur. İnvestisiyanın planlaşdırması şirkətin strategiyasında bu "dar" yerin strategiyanı həyata keçirməyə imkan vermədiyi problemlə amilin təhlilindən başlayır. Bir sıra səbəblər üzündən o, "dar" yer hesab olunur: bəzən müəssisənin özü tərəfindən nəzarət oluna bilməz, ikincisi, çünki strategiyasının digər elementləri ondan asılıdır.

Risklərin aşağıdakı növləri vardır: texniki və texnoloji risklər, iqtisadi riskləri, siyasi risklər, sosial risklər; ekoloji və qanunvericilik-hüquqi risklər. Riskləri həm də mənşə mənbəyinə görə təsnif etmək olar: investisiya fəaliyyətinin iştirakçıları arasında meydana çıxan sistemli risklər və müəyyən bir investisiya obyektinə üçün və ya konkret investor fəaliyyəti üçün meydana çıxan sistemli risklər.

3. Maliyyələşmə mənbələrinin seçimi. Maliyyələşmə daxili mənbələr hesabına (amortizasiya, dividendlərin kapitallaşdırılması, bölüşdürülməmiş mənfəətin istifadəsi, satış, icarə və digər mövcud oxşar resurslardan istifadə) və xarici mənbələr hesabına (müxtəlif növlü və formalı səhmlərinin emissiyası,

istiqrazların və digər qiymətli kağızların emissiyası, kreditlər və borcların cəlb olunması və mərkəzləşdirilmiş maliyyə mənbələri) həyata keçirilə bilər. Müasir iqtisadiyyatda səmərəli investisiya qoyuluşunun müxtəlif imkanlar çoxluğu mövcuddur. Lakin Azərbaycan müəssisələrinin əksəriyyəti öz investisiya resurslarının məhdudluğu üzündən investisiyalara əhəmiyyətli ehtiyacları var.

4. Investisiya hədəflərinin işlənilib hazırlanması ümumi biznes strategiyasının işlənilib hazırlanmasından; təşkilati və informasiya strukturunun işlənilib hazırlanması və əsaslandırılmasından ibarətdir.

5. İnzibati prosedurların işlənilib hazırlanması və onun siyasəti qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi haqqında hesabat prosedurlarının işlənilib hazırlanmasından; sənədləşdirilmə prosedurlarının hazırlanmasından və informasiya təhlükəsizliyinə nəzarətdən; xarici əlaqələr siyasətini müəyyən etməkdən; kadr və maliyyə prosedurlarının hazırlanmasından; münaqişələrin müəyyən edilməsi və həll edilməsinin əsas prosedurlarının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin planlaşdırması - qərar qəbuluna təsir edən faktorların çoxluğunu nəzərə almağı zəruri edən mürəkkəb və əməktutumlu prosesdir. Xarici investisiya istiqamətini nəzərdən keçirərkən bir sıra layihələri nəzərdən keçirmək və ən sərfəlisini seçmək lazımdır. Maliyyə təhlilində istifadə edilən metodları və meyarları iki əsas qrupa bölmək olar: statistik (mühasibat) və dinamik (diskont).

İnvestisiya hesablamalarının statistik metodlarına investisiya layihələrinin qısamüddətli xarakteri halında tətbiq edilən metodlar aiddir. Əgər investisiya xərcləri dövrün əvvəlində həyata keçirilirsə, onda nəticələr dövrün sonuna müəyyən edilir.

İnvestisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin statistik metodları əsasən cəlbədiçi layihələrin kobud və sürətli qiymətləndirilməsində istifadə edilən və investisiya layihələrinin ekspertizasının erkən mərhələlərində istifadə üçün tövsiyə olunan sadə metodlara aiddir.

İnvestisiya hesablamalarının dinamik (diskont) metodları gəlir və xərclərin vaxta görə dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunan uzunmüddətli layihələr haqqında

söhbətin getdiyi halda istifadə olunur. Dinamik hesablamaların istifadəsinin əsasında kifayət qədər etibarlı nəticələr əldə edilməsi ilə hesablamalar həyata keçirilməsini təmin edən ilkin zəmin dayanır.

İnvestisiya fəaliyyətinin planlaşdırması müəssisənin səmərəli strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Hal-hazırda, şirkət çoxsaylı inkişaf hədəflərindən, texniki qərarların müxtəlifliyindən öz seçimini etməlidir. Hər bir müəssisə effektiv inkişafı üçün çalışmalıdır və burada o cümlədən, xarici investorlardan, eləcə də öz vəsaitlərindən istifadə edərək cəlb edilə bilən investisiya olmadan keçinmək mümkün deyil. Bu investisiya resursları müəssisənin istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına və ya yenidən qurulmasına, eləcə də yeni növ məhsulların mənimsənilməsinə yönəldilə bilər.

1.3. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinə müasir elmi yanaşmalar

İnvestisiya qoyuluşları ilə bağlı qərarların ölkə iqtisadiyyatında resurs bölgüsünün əsas səbəblərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, onda onu həyata keçirməzdən əvvəl bu cür qərarların hansı əhəmiyyətə malik olduğunu təsəvvür etmək olar. Burada buraxılan hər hansı bir səhv daha sonra investorları xeyli itkilər verməsinə gətirib çıxara bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin əhatə dairəsinə investisiya strategiyasını müəyyən etmək, strateji planlaşdırmanı həyata keçirmək, investisiya layihəsini hazırlamaq və reallaşdırmaq daxildir. İnvestisiya strategiyası – maliyyələşdirmənin öz cari mənbələri və borc vəsaitlərinin əldə olunması baxımından uzun müddətə gələcək inkişaf yollarını seçməkdən ibarətdir. Belə olduqda məhsul və xidmətlərdən hansı birinin buraxılışının məqsəduyğunluğu, regionlardan hansının sərmayə baxımından cəlbedici olması müəyyənləşdirilir, daha doğrusu, lazımi investisiya layihələrini araşdırıb tapmaq hədəfləri üzə çıxarılır. Həmin şirkətin strategiyasının əsasında yüksək texnoloji sferada sürətli artımın əldə edilməsi

imkanlarını araşdırmaq, başqa bir şirkətin strategiyasının əsasında ənənəvi texnologiyaya istinadən istehlak şeyləri üzrə istehsal xərclərini azaltmaq üsullarını axtarıb tapmaq, üçüncü bir şirkətin strategiyasının əsasında isə, yəqin ki, konkret bir məhsul istehsalında öz xüsusi biliklərindən istifadə olunması dayanır [12, s.15].

İnvestisiya layihəsini tərtib edərək dəqiqləşdirmək əsasında investisiya strategiyasının formalaşdırılması həyata keçirilir. Əlbəttə ki, investisiya strategiyasını formalaşdırılmaq müxtəlif investisiya layihələrini əlaqələndirməyə səbəb olur. Lakin, bu fəaliyyətlər bir-birlərini tamamlayırlar. Çünki, layihələri təhlil etmək strateji planlaşdırmanın doğruluğunu yoxlamaqla əlaqənin əksliyini qurur. İnvestisiya strategiyasını müəyyənləşdirmək bir çox amillərdən asılıdır. İlk öncə, investisiya qərarlarını qəbul etdikdən sonrakı səmərə bir neçə illər müddətində formalaşa və özünün təsirini edə bilər ki, bu da konkret məhdudiyətlər yaradır. Bununla yanaşı, investisiya qərarlarının qəbulu tələb həcmindən, satış qiymətindən, əmək haqqı səviyyəsindən, xammal və materialların qiymətindən və s. istifadə olunmaqla əsaslı proqnozların qurulması tələb edilir. İnvestisiya meyarlarından istifadə etməklə qiymətləndirmənin aparılması özündə risk və ya qeyri-müəyyənliyi ehtiva edən həmin informasiyalar investorun məqsədlərinə əsaslanır. Qiymətləndirmənin əsasında qəbul edilən qərarlara uyğun olaraq investisiya qoyuluşları reallaşdırılır.

İnvestisiya qoyuluşu ilə bağlı texniki-iqtisadi, hüquqi və s. bu kimi problem və tədbirlərin planlaşdırılmasını nizamlayan sənədlər toplusunu investisiya layihəsi kimi təqdim etmək olar. İnvestisiya layihəsinin bəzən 3 inkişaf mərhələsindən: layihənin işlənilib hazırlanması; investisiya və istismar mərhələlərindən keçməsi haqqında fikirlərə rast gəlinir.

İnvestisiya layihələrini işləyib hazırlamağın mərhələləri aşağıdakılardır:

- investisiya ideyasını formalaşdırmaq;
- layihəni və texniki-iqtisadi əsaslandırmanı tərtib etmək;
- layihə üzrə maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirmək;
- qiymətləndirilmə sənədini hazırlamaq;

- investisiya layihəsi ilə bağlı yekun qərar qəbul etmək.

Hazırkı dövrdə investisiya layihəsi işlənərkən investisiya qoyuluşu səmərəliliyinə təsir edən ayrı-ayrı amillər təhlil edilməlidir. Layihədəki mövcud ideyanı reallaşdırmaq imkanları baxımından həmin amillərə iqtisadi, kommersiya, sosial, ekoloji, institusional, maliyyə və texniki amillər daxildir. Layihədəki nəticələri müəyyənləşdirən həmin amillərin tədqiq olunması zərurəti tətbiq olunan resursların məsrəfinin və qarşıdakı məqsədə çatmağın ayrı-ayrı alternativ variantlarının mövcudluğu ilə bağlıdır. Investisiya layihəsini texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq təyin edilmiş rentabellik səviyyəsində investisiyanı reallaşdırmaqla bağlı texniki-iqtisadi, ekoloji və maliyyə imkanlarının tədqiqidir. Texniki-iqtisadi əsaslandırma zamanı geoloji tədqiqatlar aparılır, bina və qurğuların texniki layihələri hazırlanır, istehsalın texniki hazırlığı aparılır, ətraf mühitə təsir ekoloji baxımdan tədqiq edilir, marketinq tədqiqatları aparılır, maliyyə-iqtisadi göstəricilər hesablanır. Layihələr daxilində reallaşdırılan ilkin tədqiqat marketinq tədqiqatı sayılır. Marketinq tədqiqatlarının yekunları layihəni reallaşdırmaqla buraxılan mallara, göstərilən xidmətlərə tələb həcmi proqnozlarını müəyyən etməyə kömək edir. Nəticədə bazarda tələb həcmi ilə bərabər, qiymət, rəqabət və s. üzrə göstəricilərin səviyyəsi müəyyən olunur. Layihənin texniki hissəsinin böyük hissəsi iqtisadi təhlil məlumatlarının hesablanması üçün sərf olunur.

İnvestisiya layihələrinin ayrı-ayrı maliyyə mənbələrinin hesabına maliyyələşdirilməsi aparılır. Məhz diskont dərəcəsinin müəyyən edilməsi həmin mənbələrdən cəlb olunan vəsaitlərin qiymətləri əsasında formalaşır. Diskont dərəcəsinə müəyyən edərək müxtəlif mənbələrdən cəlb olunmuş vəsaitlərin qiymətlərinin orta çəkili kəmiyyətindən istifadə olunur. Nəticə etibarilə, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini müəyyənləşdirmək baxımından investisiya layihəsinin maliyyələşmə mənbələrini və bu mənbələrin hər birindən cəlb olunan vəsaitlərin qiymətlərini təyin etmək vacibdir.

Layihəni maliyyələşdirən investorları müəyyənləşdirmək və onların öz vəsaitlərini layihənin reallaşdırılmasına yönəldilməsi haqqında qərar vermək

əsasında layihənin icrasına başlamaq barədə yekun qərar verilir.

İnvestisiya layihələri üzrə səmərəlilik göstəricilərini qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif metodlar tətbiq olunur. İnvestisiya layihələrini qiymətləndirərkən vaxt amilini nəzərə alıb-almamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodlarını iki qrupa bölmək olar:

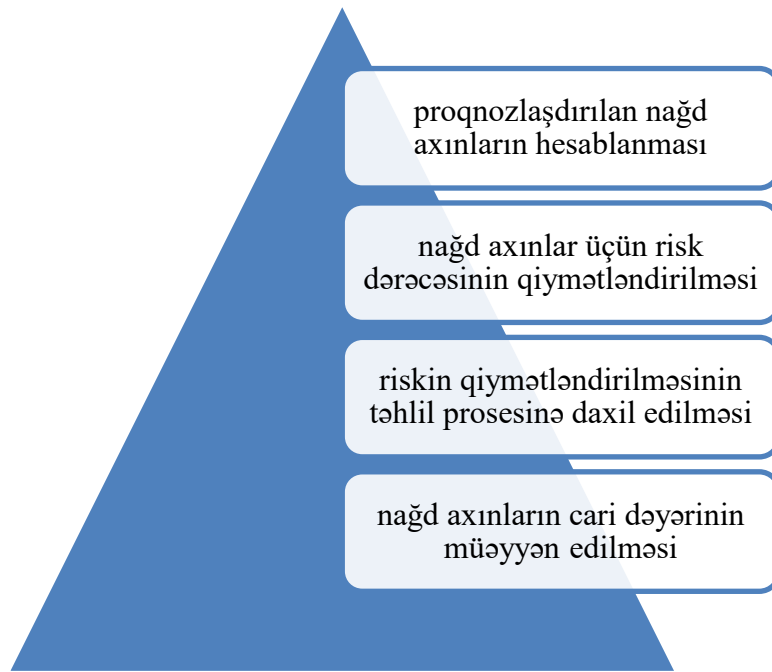
1. Diskontlaşma əsasında qiymətləndirmənin aparılması;
2. Mühasibat uçotu əsasında qiymətləndirmənin tərbiqi.

Xalis cari dəyəri, daxili rentabellik normasını və rentabellik indeksi göstəricilərini birinci qrup metodlara, investisiyanın ödənmə müddətini və investisiyanın üçot gəlirliyi göstəricilərini isə ikinci qrup metodlara aid etmək olar.

Diskontlaşma əsasında qiymətləndirmənin aparılması metodlarında vaxt aspektindən pul dəyəri nəzərdə tutulur. Müasir şəraitdə maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi zaman amilini nəzərdə tutmağı zərurətə çevirir. Hal-hazırda əlimizdə olan konkret həcmdə nağd pulun dəyəri gələcək üçün əldə olunması mümkün olan bu həcmdəki pulun dəyəri ilə eyni olmayacaq və ilkin məbləğin sonrakı məbləğə nisbəti daha bahadır. Çünki, cari nağd pul vəsaitlərindən istifadə konkret gəlirin əldə olunmasına gətirib çıxarır. Bu aspektdən yanaşdıqda, pulun vaxt nöqtəyi-nəzərindən dəyəri – həmin prinsip əsasında əgər gəlir qazanmağın alternativ imkanları varsa, onda pulun dəyəri bu anda onun alınması gözlənilən vaxt anından asılı olacaqdır [17, s.210].

DCF təhlili aşağıdakı dörd mərhələdə aparılır [34, s.3-4](**Şəkil 1.1.**):

- proqnozlaşdırılmış nağd pul axınlarını hesablamaq;
- nağd pul axınları üçün risk dərəcəsini qiymətləndirmək;
- riskin qiymətləndirilməsini təhlil prosesinə daxil etmək;
- nağd axınların cari dəyərini müəyyən etmək.

Şəkil 1.1. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində DCF təhlili

İnvestisiya layihələrində diskont dərəcəsi əsasında nağd pul axınlarının cari dəyəri hesablanır. İnvestisiya qərarlarını əsaslandırarkən istifadə olunan diskont dərəcəsinin aşağıdakı amillərin təsiri əsasında formalaşması nəzərə alınmalıdır:

- müəyyən nağd pul axınları üzrə risk dərəcəsi;
- mənfəət göstəriciləri üzrə üstünlüyün olduğu qiymətləri əks etdirən səviyyə;
- nağd pul axınlarının dövrüliyi.

Diskont dərəcəsinə hesablamaq məqsədilə, hər şeydə əvvəl, investisiya üzrə maliyyələşdirilmə mənbələrini və həmin maliyyələşdirmə mənbələrindən cəlb olunan kapital dəyərini (qiymətini) müəyyənləşdirmək lazımdır. İnvestisiya qərarlarını qəbul edərkən şirkət təkcə vəsaitləri harada yerləşdirilmək haqqında yox, həmçinin onları maliyyələşdirmə mənbəyi barədə qərara gəlməlidir. Ona görə ki, şirkətdən ötrü öz vəsaitlərinin həcmi və kənar borclanmanın əlçatarlığı həmin qərarlara təsir edə bilər.

İnvestisiya qoyuluşu ilə bağlı qərar qəbul etmək məqsədilə XCD göstəricisi istifadə olunan başlıca meyar kimi çıxış edir və layihənin qəbul edilməsi üçün həmin göstəricinin sıfırdan böyük olması lazımdır. Bununla yanaşı, alternativ layihələrin arasında XCD göstəricisinin yüksək olduğu layihələr (sıfırdan yüksək)

üstün götürülür. XCD-nin kəmiyyətinə təsir göstərən başlıca amil diskont dərəcəsidir.

II Fəsil. Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının planlaşdırılmasının müasir vəziyyətinin və göstəricilər sisteminin tədqiqi

2.1. Müasir şəraitdə Azərbaycanda investisiya qoyuluşları həcmünün inkişaf dinamikasının və göstəricilərinin mövcud vəziyyəti

Respublikada investisiya qoyuluşları üzrə maliyyələşmə imkanlarının yüksəlməsi və siyasi-iqtisadi sabitliyin bərqərar edilməsi investisiya fəallığını xeyli artırmışdır. 1990-2005-ci illərdə ölkədaxili imkanlarda məhdudluğun olması bəzi təsərrüfat sahələrində inkişafın lazımı səviyyədə maliyyələşməsinə əngəl olmuşdur. Nəticə etibarilə, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində maddi-texniki bazanın pisləşməsi, infrastruktur sahələrdə keyfiyyət göstəricilərinin aşağı düşməsi müşahidə olunmuşdur. Neft strategiyası yönümündə uğurların əldə edilməsi iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında inkişaf və yenidənqurma tədbirlərini həyata keçirməyə imkan yaratmış və investisiya fəallığını xeyli artırmışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2010-cu illə müqayisədə bütün mənbələr üzrə (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla) iqtisadiyyata yönəldilən investisiya yatırımlarının məbləği 2015-ci ildə 3,0 dəfə artaraq, uyğun surətdə 14,1 mlrd. manatdan 20,1 mlrd. manata çatmışdır. Əgər əvvəlki illərdə respublikada investisiya fəallığının əsas səbəbi xarici investisiyanın cəlbi ilə əlaqədar olmuşsa, son vaxtlarda investisiya yatırımlarında yerli mənbələrin payı xeyli artmışdır.

Cədvəl 2.1

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların inkişaf dinamikası (mln.manat)

	2005	2010	2015	2015-ci il 2010-cu ilə nisb. faizlə
Cəmi	6733,4	14118,9	20057,4	297,9
Xarici investisiyalar	4628,5	6619,7	10998,9	237,6
Daxili investisiyalar	2104,9	7499,2	9058,5	430,4

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı 2016. s.407

2.1-saylı cədvəlin məlumatları göstərir ki, 2005-ci il ərzində respublika

iqtisadiyyatına yönəldilmiş cəmi investisiyanın 31,3 faizi, 2010-cü ildə 53,1 faizi daxili mənbələr hesabına həyata keçirilmişdirsə, 2015-ci il ərzində həmin göstərici 45,2 faizə enmişdir.

Cədvəl 2.2-nin məlumatları təhlil olunarkən aydın olur ki,, investisiya qoyuluşlarının sahə strukturunda emal sənayesinin payı kiçik olaraq qalır.

Cədvəl 2.2

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrində əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcmi

(mln.man)

	2000	2005	2010	2015	2015-ci il 2000-ci ilə nisb. %
Cəmi	967,8	5769,9	9905,7	15957,0	16,5 dəfə
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6,5	40,7	431,0	355,4	54,7 dəfə
Sənaye	670,1	4176,0	4276,2	8499,9	12,7 dəfə
ocümlədən:					
xam neft və təbii qaz hasilatı, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi	481,0	3729,3	2933,1	7120,9	14,8 dəfə
emal sənayesi	80,1	115,8	510,2	482,9	602,8
elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	83,9	299,9	422,6	287,2	342,3
Tikinti	113,0	580,2	925,2	2123,5	
Topdan və pərakəndə ticarət; Avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	32,3	83,2	235,1	264,2	818,0
Yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	3,6	2,7	221,0	442,9	123,0 dəfə
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	44,1	517,2	2449,1	2199,9	49,9 dəfə
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0,1	1,5	14,3	6,5	65,0 dəfə
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1,1	27,6	14,0	10,2	927,3
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; İcbari sosial təminat	6,5	61,4	381,1	637,1	98,0 dəfə
Təhsil	3,5	39,2	140,9	307,8	87,9 dəfə
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	29,2	15,5	167,8	235,8	807,5
Digər sahələr	57,8	224,7	650,0	873,8	15,1 dəfə

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, 2015-ci il ərzində ölkədə kapital qoyuluşlarının nominal həcmi 2000-ci illə müqayisədə 16,5 dəfə artdığı halda, emal sənayesində həmin göstərici 6,0 dəfəyə bərabər olmuşdur. Nəticədə, qeyd edilən dövrdə emal sənayesinin ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarında payı 8,3 faizdən 3,0 faizə enmişdir. Fikrimizcə, ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığının artırılması və əlavə investisiya imkanlarının yaradılması baxımından emal sənayesinin inkişafı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mürəkkəb istehsal sahəsi kimi, emal sənayenin inkişafı ölkədə nəqliyyatın, rabitənin və s. sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammalla təminatına, ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyətinin artmasına və s. təsir göstərir.

Eyni zamanda, emal sənayesinin inkişafı da ölkənin infrastruktur təminatından, ixtisaslı kadrların mövcud olmasından və s. asılıdır. Buna görə də, emal sənayesinin inkişafı ölkədə əlaqədar sahələrin inkişafını tələb edir və maliyyə məhdudiyyətlərinin olmadığı şəraitdə bu sahələrə investisiya qoyuluşları səmərəli olur. Bu baxımdan, hazırda ölkədə investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi olmalıdır.

2000-ci ildə kapital qoyuluşlarının cəmi həcmində xam neft və təbii qaz hasilatı, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi sahəsinin payı 49,7 faiz, 2010-cu ildə 29,8 faiz, 2015-ci ildə 44,6 faiz təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, son illərdə investisiya qoyuluşlarının başlıca hədəfi qeyri-neft sektoru olmuşdur. Yaşayışın təşkili və iaşə sahəsinin xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 0,1 faizdən 2015-ci ildə 2,8 faizə, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsinin payı 11,6 faizdən 13,8 faizə qədər yüksəlmişdir. Həmçinin bu dövrdə, kənd təsərrüfatı, təhsil, səhiyyə və dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat sahələrinə investisiya qoyuluşunun həcmi üstün tempə artmışdır. Belə artım əsasən dövlətin investisiya fəaliyyəti hesabına təmin edilmişdir. Dövlətin maliyyə imkanlarının artması əhalinin rifahına təsir edən bütün istiqamətlər üzrə – həm fiziki (infrastruktur), həm də insan kapitalının yaradılması istiqamətlərində investisiya qoyuluşlarının artırılmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd edilən dövrdə infrastruktur sahələrin payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (Cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

Əsaslı vəsait qoyuluşlarının istehsal və xidmət sahələri üzrə payı (faizlə)

	2000	2005	2010	2015
Cəmi	100	100	100	100
Məhsul istehsalı sahələri	70,3	73,9	48,7	62,3
Xidmət sahələri	18,4	16,8	43,1	31,2
Yaşayış evlərinin tikintisi	11,3	9,3	8,2	6,5

Cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, kapital qoyuluşlarının həcmində xidmət sahələrinin payı 2000-ci ildə 18,4 faiz təşkil etmişsə, bu 2015-ci ildə azalaraq müvafiq olaraq 31,2 faiz təşkil etmişdir. İnfrastruktur sahələrin inkişafı əsasən dövlət investisiyaları ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə iri investisiya qoyuluşları özəl sektorun investisiyalarının səmərəliliyinin artımına pozitiv təsir edir. Lakin bu təsir özünü müəyyən dövrdən sonra göstərdiyinə görə infrastruktur sahələrə investisiya qoyuluşunun özəl sektorun investisiya qoyuluşu üçün maliyyə imkanlarının artırılması ilə paralel aparılması məqsədəuyğundur. Belə ki, müəllif tərəfindən aparılmış hesablamalara görə, axır vaxtlarda qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyalara müvafiq iqtisadi artım baş verməmişdir. Belə hal da əsasən qoyulmuş investisiyaların əhəmiyyətli hissəsinin mal və xidmət istehsalı ilə əlaqədar olması ilə əlaqədardır. Çünki, kommertiya təyinatı olmayan avtomobil yollarına, yeni məktəblərin və səhiyyə obyektlərin tikintisinə və s. bu kimi istiqamətdə investisiya qoyuluşları istehsalın həcmində artımına birbaşa təsir göstərmir.

Son illərdə elektrik enerjisi istehsalı sahəsinə qoyulmuş investisiya qoyuluşları bu sahədə istehsal güclərinin artımına gətirib çıxarmış, həyata keçirilən investisiya qoyuluşların nəticəsində ölkədə mövcud elektrik stansiyalarının gücləri 2000-ci ildə 4912 Mvt-dan 2010-cu ildə 6396 Mvt-a, 2015-ci ildə isə 7160 Mvt-a qədər yüksəlmişdir.

Təhlil olunan dövrdə ölkədə infrastruktur sahələrə iri həcmli investisiya yatırımları edilmişdir. Statistik məlumatlara görə, 2000-2015-ci illərdə infrastruktur sahələrdə investisiyanın cəmi həcmi 4446,3 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da müvafiq dövrdə cəmi kapital qoyuluşlarının 34,8 faizinə bərabər olmuşdur. İnfrastruktur sahələrdə qeyd edilən dövrdə həyata keçirilmiş investisiya qoyuluşlarının 90,4 faizi 2005-2015-ci illərin payına düşür. Təhlil edilən dövrdə həmin sahələrə investisiyanın həcmi dayanıqlı olmuşdur. Həmin sahələrə investisiyanın həcmi 2013-2015-ci illərdə 10 mln. manat təşkil etmişdir. Bununla belə, infrastruktur sahələrin investisiya tələbatı böyükdür. Belə ki, 1991-2004-cü illərdə bu sahələr qoyulan investisiyanın həcmindən azlığı onların maddi-texniki bazasının gerilməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı, su və qaz təhcizatı, kanalizasiya sistemləri və digər infrastruktur sahələrin cari tələblər səviyyəsində formalaşması üçün gələcəkdə iri həcmli investisiyaların yatırılmasına ehtiyac olacaqdır. Bu sahələr ölkədə iqtisadi fəallığın artımına şərait yaratmaqla, həm də sosial inkişaf səviyyəsini müəyyən edən sahələrdir.

Əhalinin sosial təminatının, yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasını müəyyən edən sahələrdən biri də mənzil tikintisidir. Bu sahəyə son illərdə investisiya qoyuluşları əhəmiyyətli şəkildə artır. Təkcə onu qeyd edək ki, 2015-ci ildə mənzil tikintisinə investisiya qoyuluşu 2000-ci illə müqayisədə 10 dəfə artmışdır. Bütövlükdə, 2015-ci il ərzində həmin istiqamətdə cəmi 1029,7 mln. manat investisiya qoyulmuşdur. Bununla belə, ölkədə illik istifadəyə verilən yaşayış sahəsi 1990-cı il səviyyəsinə çatmamışdır. Əgər 1990-cı ildə 2848 min kv. metr yaşayış binası istifadəyə verilmişdisə, 2013-cü ildə həmin göstərici 2403 min kv. metrə və 2014-cü ildə 1978 min kv. metrə, 2015-cü ildə isə 1864,7 min kv. metrə bərabər olmuşdur. Bütövlükdə, 1991-2000-ci illər ərzində orta hesabla bir ilə ümumi sahəsi 1297,7

min kv. metr yaşayış binası istifadəyə verilmişdirsə, 2001-2015-cü illərdə bu göstərici 1746,4 min kv. metrə bərabər olmuşdur. Beləliklə, əhalinin sayının artdığı şəraitdə mənzil tikintisinə tələbat da artacaqdır.

Son illərdə dövlətin maliyyə imkanlarının artması təhsil və səhiyyə sahəsində investisiya qoyuluşlarının artımına gətirib çıxarmışdır. Təkcə 2006-2015-ci illər ərzində təhsil sahəsində kapital qoyuluşunun cəmi həcmi 2000-2005-ci illərdə qoyulmuş cəmi investisiyadan 15,5 dəfə çox olmuş, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində bu göstərici isə 20 dəfəyə bərabər olmuşdur. Həyata keçirilmiş investisiya nəticəsində ölkədə 2000-2005-ci illərdə istifadəyə verilmiş cəmi xəstəxana çarpayılarının sayı 550 ədədə bərabər idisə, 2006-2015-ci illər ərzində həmin göstərici 5094 ədədə, ambulatoriya-poliklinika müəssisələrində növbədə qəbulların sayı müvafiq olaraq 866-ay və 5785-ə, ümumtəhsil məktəblərində şagird yerlərinin sayı 91160 ədədə və 281950 ədədə, məktəbəqədər uşaq müəssisələri üzrə istifadəyə verilmiş yerlərin sayı müvafiq olaraq 585-ə və 12740-a bərabər olmuşdur.

Bütövlükdə, son illərdə respublikada investisiyaların artması əsas fondların həcmnin, yəni mövcud istehsal güclərinin də xeyli artımına səbəb olmuşdur. Cədvəl 2.4-dən aydın olur ki, 2015-ci ildə ölkədə əsas fondların həcmi 2000-ci illə müqayisədə 6,6 dəfə yüksəlmişdir. Bununla belə, bu artım əsasən mədənçıxarma (neft və qaz hasilatı) sahəsi hesabına olmuşdur. Ölkədə qeyd edilən dövrdə həmin sahədə artım 22,4 dəfəyə bərabər olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, qeyd edilən dövrdə ölkədə əsas fondların artımının 50 faizindən çoxu mədənçıxarma sənayesi hesabına təmin olunmuşdur. Neft gəlirləri hesabına infrastruktur sahələrə investisiya qoyuluşları bu sahələrdə əsas fondların həcmnin əhəmiyyətli şəkildə artımına gətirib çıxarmışdır. 2014-cü il ərzində neft və qaz hasilatı istisna olmaqla digər sahələrdə əsas fondların məbləği 2000-ci illə müqayisədə 4,0 dəfə artmışdır. Bununla belə, emal sənayesində mövcud əsas fondların həcmi və artım tempi bu sahənin imkanlarından geri qalmışdır. Həmçinin kom-munal sahənin inkişafına investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

**Azərbaycanda qıtsadi fəaliyyətin bəzi növləri üzrə əsas fondların həcmi
(ilin sonuna, mln. manatla)**

Göstəricilər	2000	2005	2010	2015
Cəmi əsas fondlar	18139,6	33939,3	66659,5	120314,5
o cümlədən:				
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2634,4	3004,6	5099,8	6903,6
Mədəncixarma sənayesi	2208,4	14424	27830,2	49377,5
Emal sənayesi	2517,9	3056,4	4385,0	7893,8
Tikinti	903,2	1087,1	2605,2	4249,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1836	2708,2	5699,6	9939,4
İnformasiya və rabitə	642,9	948,3	1695,9	2834,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	-	142	1994,5	2537,4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1765,3	2155,9	3944,5	6202,4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	540	863,5	2650,8	4457,3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1137,5	1259,3	2462,1	3266,7

Mənbə: Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2008, s. 371; 2011, s. 401; 2012, s. 390; Azərbaycan rəqəmlərdə 2015, s. 17.

Beləliklə, ölkədə neft strategiyası uğurla həyata keçirildiyinə görə, bütün sahələrdə investisiya fəallığının xeyli artmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, ölkədə mövcud potensial investisiya qoyuluşlarını artırmağa imkan verir.

Məlumatlardan aydın olur ki, ölkədə məcmu qənaətin həcmi son illərdə artmışdır. Əgər 2002-2004-cü illər ərzində respublikada həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcmi məcmu qənaətdən çox olduğu halda, 2005-ci ildən etibarən həmin nisbət dəyişməyə başlamışdır. 2005-2010-cu illər ərzində yaranmış cəmi qənaətin yalnız 46,9 faizi investisiya kimi mənimsənilmişdir.

Azərbaycanda investisiyaların maliyyələşdirilməsi istiqamətində ayrı-ayrı instutsional qurumların rolunun təhlil edilərkən aydın olur ki, bu əsasən onların investisiya imkanlarına müvafiq olmuşdur.

Cədvəl 2.5

Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan maliyyə mənbələri üzrə istifadə edilməsi

(mln. manat)

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Cəmi	967,8	5769,9	9905,7	12799,1	15407,3	17850,8	17615,8	15956,9
O cümlədən,								
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	750,1	4767,0	5041,9	5760,5	6726,0	7826,6	9653,9	10615,5
Əhalinin xüsusi vəsaitləri	68,0	331,8	373,2	345,2	406,5	455,3	566,9	573,0
Bank kreditləri	81,2	372,1	643,8	809,4	826,7	859,0	540,9	1299,0
Büdcə vəsaitləri	22,7	193,6	3255,3	5466,5	6849,0	8080,4	6452,2	3004,9
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	29,0	72,7	570,5	390,8	565,2	540,5	324,6	272,3
Sair vəsaitlər	16,8	32,8	20,9	26,7	33,9	89,0	77,2	192,2

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Son illərdə müəssisə və təşkilatları öz vəsaitlərinin öz vəsaitləri hesabına investisiyaların həcmi xeyli artmış, 2000-ci illə müqayisədə həmin mənbə üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmində artım 2010-cu ildə 6,7 dəfə, 2015-ci ildə isə 14,2 dəfə olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, həmin mənbə əsasən əsas kapitala xarici investisiya qoyuluşları, qeyri-maliyyə müəssisələrinin və maliyyə təşkilatlarının qənaətləri hesabına formalaşır.

Respublikada investisiyaların həcmi 2000-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 6,7

dəfə, 2015-ci ildə 16,5 dəfə artdığı halda büdcə vəsaitləri hesabına investisiyanın həcmnin artımı müvafiq olaraq 143,4 dəfə və 132,4 dəfə olmuşdur . Nəticədə, investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitlərinin payı 2000-ci ildəki 2,3 faizdən 2010-cu ildə 32,9 faizə yüksəlsə də, 2015-ci ildə 18,8 faizə enmişdir. Yerli investisiya qoyuluşlarında büdcə vəsaitlərinin payı bir qədər çox olmuşdur. Həmin göstərici 2000-ci ildə 4,9 faiz, 2014-cü ildə isə 43,0 faiz təşkil etmişdir. Bu hal son dövrlərdə neftdən daxil olan gəlirlər hesabına dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması nəticəsində baş vermişdir. Qeyd edilən dövrdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 714,6 mln. manatdan 2010-cu ildə 11403,0 mln. manata yüksəlmiş, 2015-cü ildə isə 17156,8 mln. manat təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2015-ci il ərzində dövlətin sərəncamında olan qənaətin yalnız 28,1 faizi ölkə daxilində investisiya kimi mənimsənilmişdir.

Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmində əhalinin vəsaitlərinin payı 2000-ci ildə 7 faiz, 2010-cu ildə 3,8 faiz, 2015-ci ildə isə 3,6 faiz təşkil etmişdir. Əhalinin vəsaitlərinin investisiyaların maliyyələşdirilməsində kiçik paya malik olması əsasən əhalinin qənaətinin azlığı ilə əlaqədardır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, 2015-ci ildə respublika iqtisadiyyatına 21718,0 mln. manat kredit qoyulduğu halda, bu ildə investisiya qoyuluşlarının müvafiq olaraq 1299,0 mln. manatı bank kreditləri hesabına maliyyələşdirilmişdir. Belə hal real sektorda investisiya risklərinin yüksək olduğunu göstərir.

Beləliklə, aparılmış təhlillərdən aydın olur ki, son dövrlərdə ölkədə investisiya fəallığı artmışdır. Bununla yanaşı, investisiya potensialından tam istifadə edilməmişdir. Odur ki, ölkədə investisiya potensialının aktivləşdirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

2.2. Azərbaycanda investisiya fəaliyyəti planlaşdırılmasında istifadə edilən maliyyə amillərinin təhlili

Ölkədə rəqabətqabiliyyətli firmaların mövcud olması optimal investisiya qərarlarının verilməsi və ölkənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməsi

baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya potensialının formalaşması və ondan istifadə olunması firmaların maddi-texniki bazalarından, onların iqtisadi potensialından asılıdır. İnvestisiya ideyalarının əsas hissəsi firmalarda formalaşır, onlar tərəfindən investisiyaların reallaşdırılması üçün təhlillər aparılır və investisiya həyata keçirilir. Bu baxımdan, mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi subyektlərin investisiya layihələrini hazırlamaq və həyata keçirmək imkanları ölkədə iqtisadi fəallığı müəyyən edən əsas amildir.

Amerika iqtisadçısı M.Porter qeyd edir ki, siyasi, hüquqi və sosial və digər makroiqtisadi amillər milli inkişaf üçün potensial imkanlar yaradır. Lakin sərvət faktiki olaraq mikroiqtisadi səviyyədə yaradılır, bu, firmaların səmərəli metolardan istifadə edərək faydalı məhsul və xidmətlər yaratmaq qabiliyyətindən asılıdır [39, s. 31]. Bu baxımdan, amerika iqtisadçıları K.R.Makkonel və S.L.Bryu qeyd edirlər ki, istənilən vaxt firmalarda baxılma mərhələsində olan çoxlu sayda investisiya layihələri mövcud olur. Yüksək faiz dərəcəsində yalnız o layihələr həyata keçiriləcək ki, onlar ən yüksək gözlənilən xalis mənfəət normasını təmin edəcəklər. Bu baxımdan, real faiz dərəcəsi yüksək olduqda investisiya qoyuluşunun da həcmi az olacaq. Real faiz dərəcəsi aşağı düşdükcə, gözlənilən xalis mənfəət norması bundan yüksək olan layihələr iqtisadi cəhətdən faydalı olacaq və bununla da investisiyanın ümumi səviyyəsi artacaqdır (25, s.195). Göründüyü kimi, investisiya qoyuluşlarını həyata keçirə bilən firmaların mövcudluğu ölkədə investisiya potensialını artıran, məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsini təmin edən zəruri şərtidir.

Hazırda ölkədə səmərəli investisiya qərarlarının əsaslandırılması və qəbulu sahəsində təsərrüfat subyektlərinin təcrübə və biliklərinin məhdud olması investisiya fəallığını məhdudlaşdıran əsas amillərdəndir. Belə hal istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin zəifliyi ilə bağlıdır.

Azərbaycanda emal sənayesinin əksər sahələrinin inkişafı əsasən yerli bazar və ya neft xammalının emalı hesabına olmuşdur. Məsələn, 2014-cü ildə emal sənayesinin ümumi məhsulunda neft emalı sahəsinin payı 35,9 faizə, əlavə dəyərində payı isə 43,9 faizə, içkilər də daxil olmaqla qida məhsulları istehsalı

sahəsinin payı müvafiq olaraq 33,6 faizə və 24,1 faizə, tikinti materialları istehsalı sahəsinin payı isə müvafiq olaraq 6,2 faizə və 7,2 faizə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, qeyd edilən sahələrin emal sənayesi məhsulunda cəmi payı 75,7 faiz, əlavə dəyərdə cəmi payı isə 75,2 faiz olmuşdur.

Azərbaycanda neft emalı müəssisələri öz istehsal güclərinin 30 faizi səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər və bu müəssisələrdə istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsi aşağıdır. Bu müəssisələr müasir texnologiyaya malik deyillər və əsasən standart məhsullar istehsal edirlər. Həmçinin, neft emalı sahəsinin inkişafı milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmir.

Məcmu qənaətin formalaşmasında qeyri-maliyyə təşkilatları mühüm rola malikdirlər. Cədvəl 2.6-nın məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə qeyri-maliyyə təşkilatlarının qənaətinin həcmi artmışdır. Qeyri-maliyyə təşkilatlarının məcmu qənaətdə payı 2000-ci ildəki 77,3 faizdən 2014-cü ildə 33,2 faizə qədər azalsa da, qeyd edilən dövrdə onların qənaətlərinin nominal həcmının artımı 7,4 dəfəyə bərabər olmuşdur. Qeyri-maliyyə təşkilatlarının qənaətləri mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesabına formalaşır. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətinin maliyyə təminatının əsas formalarından biri özünü maliyyələşdirmədir. Bu xüsusi maliyyə resurslarından, ilk növbədə isə mənfəət və amortizasiya ayırmalarından istifadəyə əsaslanır [28, s.85]. Azərbaycanda formalaşmış vəziyyətlə əlaqədar amortizasiya ayırmalarının bütövlükdə qeyri-maliyyə təşkilatlarının qənaətlərinə aid etmək mümkündürsə, xalis mənfəətin yalnız kiçik hissəsi onların qənaətlərinin formalaşmasında iştirak edir. Amortizasiya ayırmalarının da müəssisədən çıxarılması imkanları olsa da, bundan praktikada məhdud şəkildə istifadə edilir. Müəssisədə xalis mənfəət adətən bölüşdürülən və bölüşdürülməyən mənfəətə bölünür. Bölüşdürülən mənfəət müəssisənin payçılarna dividend kimi ödənilir, bölüşdürülməyən mənfəət isə müəssisənin inkişafına yönəldilir. Həmçinin ev təsərrüfatlarının mənfəətləri də xalis mənfəət daxildir. Bundan başqa, Azərbaycanda neft sektorunda əsasən «istehsalın bölgüsü» kontraktlarından istifadə edilir. Belə kontraktlar layihə

çərçivəsində mənfəət neftinin bölgüsünü nəzərdə tutur. Buna görə də, xalis mənfəətin bilavasitə müəssisədə qalma imkanları məhdud olur. Digər tərəfdən, xalis mənfəətin tərkibində renta da daxildir ki, bu da əsasən dövlətə çatır. Bu baxımdan, qeyri-maliyyə təşkilatlarının qənaətlərinin həcmi qiymətləndirərkən qeyd edilən amilləri nəzərə almaq zəruridir.

Cədvəl 2.6

Azərbaycan iqtisadiyyatında əlavə dəyərin tərkibi

(mln. man.)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Əlavə dəyər	4426,9	11576	39588,5	49026,0	51351,7	54304,0	54601,1	49847,1
İşçilərin əmək haqqı	1021,1	2820,5	6820,4	7761,0	8961,2	10077,0	10132,1	9249,9
İstehsala vergilər	40,1	97,1	191,7	277,0	379,2	378,9	381,0	347,8
Ümumi mənfəət	3365,7	8658,4	32576,4	40988,0	42011,3	43848,1	44088,0	40249,4
Əsas fondların istehlakı	590	1244,3	2299,1	2406,7	2566,2	2617,8	2670,0	2723,2
Xalis mənfəət	2775,7	7414,1	30277,3	38581,3	39445,1	41230,3	41418,0	37526,2

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2008, s. 351; 2011, s. 388; 2012, s. 377; Azərbaycanın Milli Hesabları 2015, s.23.

2015-ci il ərzində ölkə iqtisadiyyatında əsas fondların istehlakı ilə əlaqədar yaranmış əlavə dəyərin nominal məbləği 2000-ci illə müqayisədə 4,6 dəfə artmışdır. Belə artım ölkədə əsas fondların həcmi artımı ilə əlaqədar olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə əsas fondların həcmi 3,7 dəfə artmışdır. Əsas fondların istehlakı hesabına yaranmış əlavə dəyər qeyri-maliyyə təşkilatlarının qənaətinin 2000-ci ildə 53,5 faizini, 2005-ci ildə 46,6 faizini, 2010-cu ildə 42,6 faizini, 2015-ci ildə isə 31,1 faizini təşkil etmişdir. Bundan əlavə, əsas fondların istehlakı hesabına yaranmış əlavə dəyərin cəmi əlavə dəyərdə payı 2000-ci ildə 13,3 faizdən 2015-ci ildə 4,8 faizə, məcmu qənaətə nisbəti isə müvafiq olaraq 41,4 faizdən 10,3 faizə qədər azalmışdır. Belə azalma, neft və qaz sektorunda rentanın yüksək payı ilə əlaqədar olmuşdur.

Ölkədə məcmu qənaətin formalaşmasında xalis mənfəətin həcmi önəmli rola

malikdir. 2000-ci il ərzində xalis mənfəətin həcmi məcmu qənaətdən 1,9 dəfə, 2015-ci ildə isə 1,6 dəfə yuxarı olmuşdur. Belə hal xalis mənfəətin həm istehlaka, həm də əsasən neft sektoruna qoyulmuş xarici investisiyaya düşən gəlirin ödənilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, 2000-ci ildə cəmi xalis mənfəətdə mədənçıxarma sənayesinin payı 37,9 faizə, 2007-ci ildə 70,2 faizə, 2010-cu ildə 60,8, 2014-cü ildə isə 51,5 faizə bərabər olmuşdur (cədvəl 2.7). Bununla belə, xalis mənfəətin həcmnin və onu əlavə dəyərdə payının artması ölkədə iqtisadi atımı təmin edən xalis investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilmə imkanlarının artdığını göstərir.

Cədvəl 2.7

Azərbaycanda bəzi fəaliyyət sahələri üzrə xalis mənfəətin həcmi (mln. man.)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2014: 2000, %
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	673,6	904,4	2088	2289,2	2445,1	2730,3	2742,7	407,2
Mədənçıxarma sənayesi	1052	4465,7	18395,6	23789,8	22159,8	21234,9	21331,6	20,3 d.
Emal sənayesi	27,5	408,6	1437,0	1404,9	1505,3	1556,0	1563,1	56,6 d.
Tikinti	183	793,3	2696,6	3310,7	4396,8	5417,5	5442,2	29,7d.
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	297	285,5	2051,9	2307,5	2297,5	2083,9	2093,4	7,1 d.
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	2775,7	7414,1	20277,3	38581,3	39445,1	41230,3	41418,0	14,9 d.

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, son illərdə milli iqtisadiyyatda xalis mənfəətin həcmi xeyli artmışdır. Təkcə 2014-cü ildə xalis mənfəətin nominal həcmnin artımı 2000-ci illə müqayisədə 14,9 dəfə təşkil etmişdir ki, bu da qeyd

edilən dövrdə inflyasiya səviyyəsini 4,5 dəfə üstələmişdir. Bununla belə, bu artımın təqribən 60 faizi neft və qaz hasilatı sahəsinin hesabına baş vermişdir. 2000-2014-cü illərdə ölkədə sahələr üzrə xalis mənfəətin artım tempinin təhlili göstərir ki, yalnız elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi sahəsində bu göstərici istehlak qiymətlərinin artım tempindən geri qalmışdır. Bu da əsasən 2000-2006-cı illərdə bu sahədə tariflərin sabit qalması ilə əlaqədar olmuşdur. Tariflərin artırılması və enerji haqlarının yığım səviyyəsini artırılması istiqamətində tədbirlər bu sahədə 2007-ci ildən xalis mənfəətin həcmi artımına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı sahəsində xalis mənfəətin artımı bu sahədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün daxili mənbənin artmasını ifadə etmir. Həmin sahədə torpaq sahiblərinin əsas fəaliyyət sahəsi kənd təsərrüfatı olduğuna, yəni məşğul olanların əksəriyyətini pay torpağı sahibləri təşkil etdiyinə görə, əldə edilən mənfəət onların istehlak xərclərinin maliyyələşdirilməsinin mənbəyi kimi çıxış edir. Təkcə 2014-cü ildə bu sahədə məşğul olanlar üzrə adambaşına düşən əlavə dəyərin illik məbləği 1861,3 manata, aylıq isə müvafiq olaraq 155,1 manata bərabər olmuşdur. Xalis mənfəət əlavə dəyərin bir hissəsini təşkil etdiyindən, kənd təsərrüfatı sahəsində adambaşına düşən gəlirlərin azlığı bu sahənin xalis mənfəət hesabına maliyyələşdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Emal sənayesinin yeyinti, neft emalı sahələri, qismən də tikinti materialları sahələri istisna olmaqla qalan sahələrdə xalis mənfəət investisiya potensialının formalaşması baxımından böyük həcmə malik deyildir. Təkcə 2014-cü ildə emal sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin 24,3 faizi yeyinti sənayesinin, 44,3 faizi neft emalı sahəsinin, 7,0 faizi isə tikinti materialları istehsalı sahəsinin payına düşmüşdür.

Bütövlükdə, son illərdə ölkədə iqtisadi fəallığın artması milli iqtisadiyyatın əksər sahələrində xalis mənfəətin investisiya qoyuluşlarını maliyyələşmə mənbəyi kimi əhəmiyyətini artırmışdır.

Kapital istehlakı əsas fondların sadə təkrar istehsalın təmin edilməsi üçün investisiya qoyuluşlarının əsas maliyyə mənbələrindən biridir. Cədvəl 2.6-nın məlumatlarından görüldüyü kimi, 2013-cü ildə milli iqtisadiyyatda əsas fondların

istehlakının nominal həcmi 2000-ci ilə nisbətən 4,4 dəfə artmışdır ki, bu da inflyasiya səviyyəsini təqribən 2,0 dəfə üstələmişdir. Əsas fondların istehlakının həcmnin artımına ayrı-ayrı sahələrdə istifadə verilən əsas fondların həcmi və onların fəaliyyət müddətləri birbaşa təsir göstərir. Təkcə onu qeyd edək ki, 2014-cü ildə 2000-ci ilə nisbətən milli iqtisadiyyatda əsas fondların orta illik dəyəri 5,1 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.8

Azərbaycanın bəzi fəaliyyət sahələri üzrə əsas fondların istehlak həcmi

(mln. man.)

Göstəricilər	2000	2005	2007	2008	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	48,4	93,9	114,4	64	120	110,3	120,5	143,2	148,0	150	153
Mədənçıxarma sənayesi	83,3	255,6	305,1	174,1	360	325,2	387,5	406,3	432,1	435,2	444,0
Emal sənayesi	98	192,2	280,1	130,8	1354,5	232,5	241,9	283,9	306,0	316,1	322,5
Tikinti	44,3	114,2	134,2	77,8	169,9	186,8	194,4	220,4	264,7	263,3	268,6
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	112,8	203,6	425	138,7	498,3	516	504	555,3	566,2	571,7	583,2
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	590	1244,3	1515,7	910,7	2219,6	2122,4	2299,1	2406,7	2566,2	2617,8	2670,0

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, xalis mənfəət əsasən xalis investisiyaların maliyyələşmə mənbəyi kimi çıxış edirsə, amortizasiya ayırmaları əsasən mövcud əsas kapitalın həcmnin saxlanmasına sərf olunmalı olan investisiyanın tələb olunan həcmi ifadə edir. Son illərdə ölkədə əsasən xalis mənfəətin həcmi yüksəlmişdir. Təkcə onu qeyd edək ki, 2014-cü il ərzində ölkədə bütövlükdə xalis mənfəətin məbləği əsas fondların cəmi istehlak həcmindən 15,8 dəfə çox, mədənçıxarma sənayesində bu göstərici 48,8 dəfəyə, kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı sahəsində 17,7 dəfəyə, emal sənayesində 4,9 dəfəyə, tikintidə 20,6 dəfəyə bərabər olmuşdur. Milli iqtisadiyyatda xalis mənfəətin artması iqtisadi artım tempini təmin edən xalis investisiyaların maliyyələşdirməyə imkan verir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının maliyyələşdirilməsinin ən mühüm potensial mənbələrindən biri ev təsərrüfatlarının qənaətləridir. Ev təsərrüfatları birbaşa

investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanları məhdud olduğuna görə maliyyə vasitəçiləri onların sərbəst vəsaitlərinin bir hissəsini səfərbər edir və onun pula ehtiyacı olanlara yönəldir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ev təsərrüfatlarının qənaətlərinin həcmi maliyyə bazarlarının inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Aşağıdakı cədvəldə bankların əhalidən cəlb etdikləri əmanəti həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl 2.9

Bankların əhalidən cəlb etdikləri əmanətlər (mln. man)

	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Cəmi	79,3	494,5	2334,9	3029,8	4119,8	5113,4	6395,8	7188,4	9 473,9
ondan:									
milli valyuta ilə	11,8	55,8	965,6	1410,0	2281,6	2963,8	3888,3	4422,4	1 420,2
xarici valyuta ilə	67,5	438,7	1369	1619,8	1838,2	2149,6	2507,5	2766,0	8 053,7

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə banklarda əhalinin əmanətləri xeyli artmışdır. Əhalidən cəlb edilmiş əmanətlərin həcmi 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 6,2 dəfə, 2010-cu ildə 38,2 dəfə, 2015-cü ildə isə 119,5 dəfə artmışdır. Onu da vurğulayaq ki, yuxarıda cədvəldəki hər ildə edilmiş əmanətlərinin həcmi deyil, ilin sonuna banklarda olan cəmi əmanətləri ifadə edir. Yəni bu cəmə əvvəllər banklara qoyulmuş əmanətlər də daxildir. Bu əmanətlər bankların kredit resurslarının formalaşmasında önəmli rola malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, banklar tərəfindən investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün verilən kreditlərin həcmi əhalinin əmanətlərinin nisbətən kiçik hissəsidir. Belə ki, bank kreditləri hesabına maliyyələşdirilmiş investisiyanın həcmi əhalinin əmanətlərinə nisbəti 2009-cu ildə 17,9 faizə, 2010-cu ildə 21,2 faizə, 2011-ci ildə 19,7 faizə, 2015-ci ildə isə 8,1 faizə bərabər olmuşdur. 2009-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının həcmi 8407,5 mln. manata, 2010-cu ildə

9163,4 mln. manata, 2011-ci ildə 9850,3 mln. manata, 2015-ci ildə isə 21717,9 mln. manata bərabər olduğunu nəzərə alsaq, onda investisiya qoyuluşu maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş kreditlərin ümumi kredit qoyuluşlarında nisbətən kiçik paya malik olduğu qənaətinə gələrik. Bu baxımdan, gələcəkdə ölkədə verilən kreditlərdə investisiya yönümlü kreditlərin payını artırmaq hesabına əlavə investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirmək imkanları mövcuddur. Bu imkanlar ölkədə bankların əhalidən cəlb etdikləri əmanətin həcmi artdıqca, artır. Beləliklə, aparılmış təhlillərdən aydın olur ki, ölkədə neft strategiyası sahəsində qazanılmış uğurlar iri həcmli investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirmək üçün imkanlar yaranmışdır. Bu cür imkanlar həm gəlirlərin artımı hesabına, həm də toplanmış vəsaitlərin hesabına formalaşmışdır.

2.3. Sahibkarlıqda investisiya fəallığının stimullaşdırılmasında dövlətin büdcə-vergi mexanizmindən istifadənin tətqiqi

Ölkədə investisiya potensialının reallaşdırılması və investisiya fəallığının təmin edilməsində dövlətin rolu böyükdür. Xüsusilə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yerli iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyəti və maliyyə imkanları məhdud olduqda dövlətin investisiya fəaliyyətində rolu artır.

Dövlət investisiya prosesinə birbaşa və dolayı yolla təsir göstərir. Bilavasitə təsir investisiyanın dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi vasitəsilə aparılır. Dolayı yolla təsir isə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə və investisiya risklərinin səviyyəsinə təsir göstərməklə nail olunur. Dövlət üstünlük verdiyi sahələrdə mənfəət normasını artırmaqla investisiya qoyuluşlarını bu sahələrə istiqamətləndirə bilir. Belə ki, təsərrüfat subyektlərində rentabelliğin aşağı düşməsi nəinki onların xüsusi maliyyə vəsaitlərinin azalmasına səbəb olur, həmçinin rentabellik norması ilə kreditlərin faiz dərəcəsi arasında nisbəti pisləşdirərək təsərrüfat subyektlərinin borc vəsaitlərini cəlb etmək imkanlarını azaldır [14, s.52]. Bu baxımdan, dövlət büdcəsi vasitəsilə dövlətin investisiya fəallığına təsir istiqamətlərini aşağıdakı kimi qurplaşdırmaq olar:

- dövlət investisiyalarının reallaşdırılması;

- özəl bölmənin investisiyalarını maliyyələşdirmək
- həm investisiya, həm də cari xərclərlə əlaqədar subsidiyaların verilməsi;
- investisiya risklərinin azaldılması üzrə tədbirlərin görülməsi.

Dövlət büdcəsi gəlirlərini istehlaka və investisiyaya bölgüsü iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərir. Eyni zamanda, dövlət investisiyalarının həcmi və tərkibi, onun artım tempi özəl sektorun da investisiya qoyuluşlarının həcmi və strukturunu, həmçinin də səmərəliliyini müəyyən edən mühüm amildir. Son dövrlərdə neft gəlirlərinin artması dövlət büdcəsinin də gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlət büdcəsi gəlirləri 2001-ci ildəki 784,8 mln. manatdan 2005-ci ildəki 2055,2 mln. manata, 2010-cu ildə 11403,0 mln. manata, 2015-ci ildə isə 17156,8 mln. manata çatmışdır. Neft gəlirləri 2001-ci ildə dövlət büdcəsində 34,1 faiz idisə, 2005-ci ildə bu göstərici 33,8 faizə, 2010-cu ildə 68,8 faizə, 2015-ci ildə isə 70 faizə bərabər olmuşdur.

Dövlət büdcəsi xərcləri investisiya fəallığına təsiri həm tələbin, həm də investisiya qoyuluşlarının həcmi artımından təsir edir. Ölkədə daxili tələbin 2000-ci ildə 17,2 faizi, 2001-ci ildə 15,9 faizi dövlət büdcəsi xərclərinin hesabına yarandığı halda, bu göstərici 2005-ci ildə 19,2 faiz, 2014-cü ildə 42,3 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü ildə daxili tələbin həcmi 2000-ci illə müqayisədə artımının təqribən 48,9 faizi dövlət büdcəsinin hesabına təmin edilmişdir. Nəzərdə tutsaq ki, daxili tələbin həcmi artımı investisiya fəallığının artırılmasında mühüm amildir, onda dövlət büdcəsinin investisiyaya tələbin formalaşmasında mühüm rol oynadığı qənaətinə gəlirik.

Son dövrlərdə dövlət büdcəsi gəlirləri çoxaldığına görə ölkədə investisiya fəaliyyətində dövlətin rolunun xeyli yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Cədvəl 2.10

Dövlət büdcəsinin investisiya xərcləri

(mln. manat)

Göstəricilər	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2014	2015
Dövlət büdcəsinin xərcləri	1234,5	1502,1	2140,7	3790,1	6086,2	10774,2	11765,9	15397,5	18709,0	17784,6

Cari xərclər	1066,5	1293,7	1721,9	2656,2	3821,2	5987,8	7195,3	7827,7	10535,5	10582,2
ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə	14,9	15,2	13,8	14,2	13,5	14,9	16,9	15,0	17,9	19,5
büdcədə xüsusi çəkisi, faizlə	86,4	86,1	80,4	70,1	62,8	55,5	61,2	50,8	56,3	59,5
Əsaslı xərclər	157,5	188,2	379,2	1048,3	2207,4	4610,1	4518,1	7386,3	7810,4	6637,8
ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə	2,2	2,2	3,0	5,6	7,8	11,5	10,6	14,2	13,2	12,2
büdcədə xüsusi çəkisi, faizlə	12,8	12,5	17,7	27,6	36,3	42,8	38,4	48,0	41,7	37,3
o cümlədən:										
Əsaslı vəsait qoyuluşu	86,9	96,9	159,9	879,6	1902,2	4275,2	4132,4	5851,6	5258,5	4994,4
ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə	1,2	1,1	1,3	4,7	6,7	10,7	9,7	11,2	8,9	9,2
büdcədə xüsusi çəkisi, faizlə	7,0	6,4	7,5	23,2	31,3	39,7	35,1	38,0	28,1	28,1

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Son illərdə dövlət büdcəsindən əsaslı xərclərin həcmi xeyli artmışdır. 2015-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 2005-ci illə müqayisədə 8,3 dəfə artdığı halda, büdcədən əsaslı xərclər 17,5 dəfə yüksəlmişdir. Nəticədə, əsaslı xərclərin dövlət büdcəsinin xərclərində xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 17,7 faizdən 2015-ci ildə 37,3 faizə qədər yüksəlmişdir. Dövlət büdcəsində investisiya qoyuluşlarının artması investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində onun payının gətirib çıxarmışdır. Həmin göstərici 2003-cü ildə 7,0 faizdən, 2015-ci ildə isə 28,1 faizə qədər yüksəlmişdir. Xüsusilə, yerli investisiya qoyuluşlarında büdcə vəsaitlərinin payı 2000-ci ildə 4,9 faiz idisə, 2015-ci ildə 49,6 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsi vəsaitlərinin hesabına investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi «Dövlət Investisiya Proqramı» əsasında reallaşdırılır. Dövlət Investisiya Proqramı, iqtisadi səmərəlilik və fiskal dayanıqlıq əsasında

hazırlanan milli, regional və sahə prioritetlərinə uyğun şəkildə dövlət büdcəsi və digər mənbələr hesabına investisiya qoyuluşunun həcmi, istiqamətini, müddətini və icraçıları müəyyən edən layihələr toplusudur. Belə layihələrin maliyyələşdirilməsi əsasən aşağıdakı mənbələrdən reallaşdırılır:

- dövlət büdcəsi vəsaitlərindən;
- büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərindən;
- xarici təşkilatların və maliyyə qurumlarının maliyyə yardımları və dövlət zamanətilə alınmış kreditlərdən;
- dövlət tərəfindən cəlb edilmiş iqtisadi təyinatlı hər növ məqsədli qrantlar və kreditlər.

Araşdırmalar göstərir ki, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri artdıqca onun ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində rolu artır.

Hazırda prioritet istiqamətlər üzrə ilə sahibkarlıq subyektlərindən investisiya təkliflərinin qəbulu ucun müxtəlif istiqamətlər üzrə kütləvi informasiya vasitələrində elanlar verilir, bir istiqamət üzər verilmiş müxtəlif təkliflər qiymətləndirilir və qalib layihələr Fond tərəfindən yüksək səviyyədə (investisiya tələbatının 60-70 faizi səviyyəsində) güzəştli qaydada maliyyələşdirilir. Bu mexanizm milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir baxımından daha səmərəli investisiya layihələrinin seçilməsinə imkan verir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2009-2015-ci illərdə bu yolla müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan 200-dən çox investisiya layihəsi maliyyələşdirilmişdir.

Son illərdə Azərbaycanda vergi inzibatchılığının səviyyəsi yüksəlmiş, vergilərin ödənilməsi mexanizmi təkmilləşdirilmişdir. Qəbul edilmiş proqramların həyata keçirilməsi nəticəsində vergiödəyicisi kimi qeydiyyatda düşmək, vergi bəyannamələrinin verilməsi və vergilərin ödənilməsi ilə əlaqədar sərf edilən vaxt və xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Hazırda, vergi ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər investisiyaların həcmində nisbətən çox kiçik həcmə malikdir və bunu da investisiyaların səmərəliliyinin hesablanması nəzərə almamaq olar.

Ölkədə firmaların vergi yükünün azaldılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Təkcə 2010-cu ildə mənfəət vergisi 20 faizə bərabər olmuşdur

ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 7 bənd azdır. Mənfəət vergisinin azaldılması xalis nağd pul axınlarını artırmışdır ki, bu da investisiyanın səmərəliliyini yüksəldir.

Son illərdə nəqliyyat vasitələrinin əmlak vergisi yol vergisi ilə əvəz olunmuşdur. 2010-cu ildə bu verginin səviyyəsi 2000-ci ilə nisbətən az olmuşdur. 2010-cu ildə nəqliyyat vasitələri emal sənayesinin əsas istehsal fondlarının cəmi dəyərini 6,9 faizini təşkil etdiyini, iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində isə daha böyük paya (məsələn, nəqliyyat) malik olduğunu nəzərə alsaq, onda investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə bu amil əhəmiyyətli təsir göstərir.

Müəssisələrinin ödədikləri vergilərdən biri də əmlak vergisidir. Əmlak vergisinin dərəcəsi və hesablanması qaydası 2000-2015-ci illərdə dəyişməmişdir. Hazırda təsərrüfat subyektləri əsas fondların orta illik qalıq dəyərindən 1 faiz məbləğində əmlak vergisi ödəyirlər. Bu vergi istehsal edilən məhsul və xidmətlərin maya dəyərinə daxil olunur.

İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinə təsir göstərən amillərdən biri sosial sığortaya ayırmalardır. Sosial sığorta haqları əmək haqqı fonduna nisbətən hesablanmaqla məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. 2000-2015-ci illər ərzində ölkədə sosial sığorta dərəcəsi 33 faizdən 22 faizə qədər azaldılmışdır. Bununla belə, sosial sığortaya ayırmaların bir hissəsi ödənilmiş əmək haqqından birbaşa tutulmağa başlanmışdır. Belə ki, hazırda belə hesablanan sosial sığortanın dərəcəsi 3 faizə bərabərdir. Bu da vergi tutulan mənfəətin artması və nəticədə, müəssisələrin vergi ödənişlərinin qismən artmasına səbəb olur. Əgər mənfəət vergisini də nəzərə alsaq, onda əmək haqqından tutulan sosial sığorta vergisi ümumi sosial sığorta dərəcəsini 3,66 faiz artırır.

Vergi tutulan mənfəətin həcmində əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdən biri dövlətin amortizasiya siyasətidir. Amortizasiya normalarının artması vergiyə cəlb edilən mənfəətin həcmində azalması və qoyulmuş investisiyanın özünü ödəmə müddətinin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, amortizasiya ayırmaları əmlakın qalıq dəyərini müəyyən etməklə əmlak vergisinin səviyyəsinə təsir göstərir.

Beləliklə, amortizasiya normasının səviyyəsi mənfəət və əmlak vergilərinin səviyyəsini müəyyən etməklə, investisiya fəaliyyətini stimullaşdırma bilən mühüm amillərdən biridir. Həmçinin hazırda ölkə iqtisadiyyatında müəssisələrin investisiyaların maliyyələşdirilməsində amortizasiya ayırmaları mühüm rol oynadığına görə amortizasiya mexanizminin təkmilliyinin əhəmiyyəti artır.

2000-2015-ci illərdə binalar, tikintilər və qurğular üzrə illik amortizasiya normalarının yuxarı həddi 10 faizdən 7 faizə qədər azaldılmış, əsas fondların (vəsaitlərin) digər qrupları üzrə isə sabit qalmışdır. Qeyd edilən dövrdə amortizasiyanın hesablanması üçün əsas olan əsas fondların dəyərinin müəyyən olunması dəyişməmişdir. Bununla belə, 2010-cu ildə binalar, tikintilər və qurğular əmlal sənayesində əsas fondların 44,9 faizini təşkil etmişdir. Belə şəraitdə əsas fondların bu qrupu üzrə amortizasiya normalarının azaldılması əmlal sənayesi müəssisələrinin qiymətə görə rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu əsasən pulun vaxta görə dəyəri və investisiyaların səmərəliliyinin pul axınları əsasında hesablanması ilə əlaqədardır. Müəssisə-sinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi amortizasiya ayırmaları ilə mənfəətin cəmi əsasında müəyyən edilir. Odur ki, amortizasiya norma-larının azaldılması hesabına mənfəətin çoxalması mənfəətdən verginin həcmində artmasına səbəb olur. Amortizasiya ayırmalarından vergi tutulmadığını nəzərə alsaq, belə halda müəssisənin ilkin dövrlərdə xalis pul daxil olmaları azalır. Odur, dövlətin amortizasiya siyasəti əmlal sənayesində investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir ki, bu sahəyə əlavə investisiya cəlb edilsin.

Vergi tutulan mənfəətin həcmində müəyyən olunmasına təsir göstərən amillərdən biri təmir xərcləridir. «Vergi Məcəlləsi»-nə əsasən təmirlə əlaqədar xərclərin gəlirdən çıxılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2001-ci il qərarı ilə təsdiq edilmiş və sonrakı illərdə dəyişməmişdir. Bu qərara əsasən əsas fondların binalar, tikintilər və qurğular qrupunun təmir xərclərinin gəlirdən çıxılan həddi onların ilin sonuna qalıq dəyərinin 2 faizi, maşınlar, avadanlıqlar və hesablama texnikası üzrə 5 faizi, digər əsas vəsaitlər üzrə 3 faizi, köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmayan əsas vəsaitlər üzrə 0 faiz

səviyyəsində nəzərdə olmuşdur. Bu həddən artıq təmir xərcləri əsas fondların qalıq dəyərinin artırır.

Beləliklə, son illərdə iqtisadi inkişafın sistemli və əlaqəli şəkildə aparılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Bununla belə, investisiya proqramı ayrı-ayrı layihələrdən ibarət olmamalı, müxtəlif əlaqəli layihələrin sistemi olmalıdır. Belə əlaqəli layihələrin əks olunduğu investisiya proqramlarının müxtəlif variantlarının iqtisadi inkişafa təsiri müxtəlif ola bilər. Odur ki, investisiya fəaliyyəti sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin daha yaxşı əlaqələndirilməsinə ehtiyac vardır.

III Fəsil. Azərbaycanca investisiyaların planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi

3.1. Azərbaycanca investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsi

Ölkənin iqtisadi inkişafında investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəcb edir. Dövlət bazar mexanizmində yaranan boşluqları aradan qaldırmaqda, sahə və ərazi strukturunu təkmilləşdirməkdə, cəmiyyəti ictimai nemətlərlə təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Investisiya fəaliyyəti prosesində iqtisadi resursların bölgüsü baş verdiyindən dövlət bu prosesi tənzimləməklə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəldə bilər. Dövlət idarəetmə orqanları xərclərə, risklərə və rəqabət səviyyəsinə təsir göstərməklə şirkətlər üçün imkanlar yaradır və stimullar formalaşdırır. Bu üç amil təkcə şirkətlər üçün deyil, eyni zamanda yoxsulluğun azaldılmasının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir [18, s.1]. Odur ki, ölkədə investisiya fəallığı əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin tənzimlənmə mexanizmindən asılıdır.

Investisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi özündə investisiyanın idarə edilməsini, eləcə də investisiyalaşma şərtlərinin tənzimlənməsini və həmin şərtlərə investisiyalaşma prosesinin hər bir subyekti tərəfindən əməl edilməsinə nəzarəti birləşdirir [50]. Dövlət investisiya prosesinə birbaşa və dolaylı yollarla təsir edir. Birbaşa təsir dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar və dövlət müəssisələrinin investisiya qoyuluşlarının artırılması vasitəsilə yerinə yetirilir. Dövlət iqtisadi subyektlərin investisiya fəaliyyətinin şərtlərini dəyişməklə investisiya qoyuluşlarına və istiqamətlərinə dolaylı yollarla təsir edir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı mövcud investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsindən xeyli asılıdır. Belə ki, respublikada tələb və təklif amilləri investisiya imkanlarının formalaşmasına təsir göstərir. Investisiya imkanlarının yaranması üçün zəruri investisiya resurslarının mövcudluğu və istehsal ediləcək məhsulların satış bazarlarının olması lazımdır. Eyni zamanda, mövcud imkanlardan səmərəli istifadə yeni imkanların yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, həyata keçirilən investisiya qoyuluşları ölkədə istehsalın həcmünün

artımına, eləcə də əlaqədar sahələrin inkişafına təkan verir.

Azərbaycanda mövcud investisiya imkanlarının reallaşdırılmasında, hər şeydən əvvəl, iqtisadi resurslardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb edilir. Bu isə ölkənin rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Ölkədə rəqabət qabiliyyətlilik konkret məhsullar üzrə olur. Xüsusilə, kiçik ölkələr müxtəlif mallar üzrə ixtisaslaşdıqda rəqabət qabiliyyətli olurlar. Amerika iqtisadçıları C.Saks, Q.Stoun, E.Vorner qeyd edirlər ki, ölkələr üzrə hesablanan rəqabətqabiliyyətlilik indeksi ölkələrdə sonrakı on ildə sürətli iqtisadi inkişaf üçün şəraitin olub olmadığını başa düşməyə kömək edir [41, s. 16]. Bu baxımdan, son illərdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi gələcəkdə investisiya imkanlarının yaranması və istifadəsi səviyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanda iqtisadi artıma nail olunması və məşğulluğun yüksəldilməsi bilavasitə qeyri-neft sektorundakı inkişafdan asılı olacaqdır. Ölkədə investisiya qoyuluşlarının həcmnin artımı üçün imkanların mövcud olması həmin sektorun inkişafını avtomatik təmin etmir. Qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək məqsədilə lazımi struktur, institusional və mədəni əsaslar yaradılmalı, yəni əmtəə və pul bazarları inkişaf etdirilməli, qeyri-neft sahələri üzrə zəruri ixtisaslardan olan mütəxəssislər hazırlanmalı və ya cəlb edilməli, sahibkarlıq təbəqəsi, səmərəli inzibati sistem və s. formalaşdırılmalıdır [24, s. 82]. Ölkədə yeni istehsal subyektlərinin yaradılması istehsal ediləcək məhsul növünün müəyyən edilməsi, onun istehsalı üçün xammal və materialların təminatı, istehsalın həcmnin və satış bazarlarının müəyyən edilməsi, istehsalın təşkili və texnologiyanın seçilməsi, maliyyəyə əsaslanma sxeminin müəyyənləşdirilməsi, riskin bölüşdürülməsi və s. bu kimi məsələlərin həlli tələb olunur. Həmin sahə ilə bağlı təcrübənin olmaması respublikada qeyri-neft sektorunu inkişafının təmin edilməsi və bilavasitə neft gəlirlərinin hesabına formalaşan qənaətin investisiya kimi mənimsənilməsini məhdudlaşdırır. Çox vaxt qeyd edilən amilin qeyri-neft sektorunun, xüsusən də emal sənayesinin inkişafına təsiri, bu sahələrin inkişafının maliyyəyə əsaslanma mənbələrinin məhdudluğuna nisbətən yüksək olur [7]. Emal sənayesinin əksər sahələrində yüksək bilik və təcrübənin tələb olunması, nisbətən mürəkkəb

sahələrarası əlaqələrin mövcudluğu, risk səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində bu sahələrin Azərbaycanda özəl sahibkarlıq hesabına inkişaf etdirmək imkanlarını azaldır. Odur ki, hökumət tərəfindən emal sənayenin inkişafı etdirilməsi üçün nisbətən uzun müddətli dövrü əhatə edən kompleks tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, belə proqram təkcə sənayenin inkişafını deyil, həmçinin onun xammal təminatı, bu sahəyə xidmət edən sahələrin inkişafını, kadr hazırlığı məsələlərini və s. əhatə etməlidir. Belə proqramın tərtibi zamanı mühüm məsələlərdən biri sənayenin inkişaf modelinin düzgün müəyyən edilməsidir. Odur ki, emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması zamanı aşağıdakı layihələrə üstünlük verilməlidir:

- özəl bölmə və ya xarici tərəfdaşla reallaşdırıla bilən layihələrə;
- ölkədə məşğulluğa, əlaqədar sahələrin inkişafına daha çox təsir göstərən layihələrə;
- regionların inkişafına və istehsalın ərazi üzrə yerləşməsində mövcud disproporsiyaları azaltmağa səbəb olan layihələrə;
- milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun təkmilləşdirilməsinə səbəb olan layihələrə;
- innovasiyaların tətbiqinə imkan verən layihələrə;
- ixrac yönümlü sahələrin inkişafına səbəb olan layihələr.

Yuxarıda sadalanan ümumi prinsiplərin müəyyən olunmasına baxmayaraq, sənayenin inkişaf proqramının tərtibində ən çətin mərhələlərdən biri bu proqrama salınacaq investisiya layihələrini müəyyən etməkdir. Azərbaycan kiçik ölkə olduğuna görə, sənayenin inkişafı prioritetləri müəyyən edilərkən ən azı regional bazarlarda və region ölkələrində sənayenin inkişaf meylləri, onların rəqabət qabiliyyətinə malik olduğu sahələr nəzərə alınmalıdır. Onu da qeyd edək ki, istehsal ediləcək məhsul növlərinin müəyyən edilməsi strateji qərardır. Bu qərar marketinq tədqiqatları ilə müəyyənləşdirilir, sonra isə istehsal edilməsi nəzərdə tutulan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini qiymətləndirilməsi əsasında onun istehsalına investisiya qoyuluşu barədə qərar qəbul edilir. Bu investisiya layihəsinin tərtibini nəzərdə tutur ki, keyfiyyətli layihənin tərtibi də

çoxlu sayda ixtisaslı kadrlar tələb edir. Fikrimizcə, hazırda özəl sektorun böyük həcmə malik investisiyanı maliyyələşdirmək və belə layihələri tərtib edib reallaşdırmaq imkanları məhduddur. Odur ki, qeyd edilən proqramın qarşılıqlı əlaqədar olan və reallaşma ardıcılığı müəyyən olunmuş layihə təkliflərindən ibarət olmalıdır. Bu layihə təkliflərinin tərtibi və müzakirəsi ölkənin perspektiv inkişaf istiqamətlərini və inkişaf alternativlərini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Belə ki, yaxşı tərtib olunmuş nisbətən uzunmüddətli inkişaf proqramları konkret inkişaf trayektoriyasını müəyyən etməklə yanaşı, gələcəkdə ölkənin qarşılaşa biləcəyi ssenariləri müəyyən etməyə imkan yaradır ki, bu da istənilən dəyişikliklərə ölkənin vaxtında uyğunlaşmaq imkanı verir.

Müasir dövrdə ölkənin malik olduğu iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilə bilən və ixrac yönümlü isteh-sallara əsaslanan iri şirkətlərin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu şirkətlərin yaradılması özəl biznes və dövlətin əməkdaşlığına əsaslanıla bilər. Buna uyğun olaraq, iri şirkətlərin yaradılması və biznesin restrukturizasiyasının aparılması sahəsində hökumət təşəbbüskarlıq göstərməlidir. Yüngül, yeyinti sənaye sahələrində iri dövlət müəssisələrin yaradılması, neft hasilatı, maşınqayırma, kimya, elektroenergetika və s. sahələrdə mövcud dövlət müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Belə müəssisələrin inkişafında investisiya qərarlarının qəbulu ilə bağlı təkmil mexanizmin yaradılması zəruridir. Çünki, müəssisənin inkişafı ilə bağlı qərarların verilməsinin dövlət orqanlarında razılaşdırılması və qəbulu nisbətən uzun müddət istər. Bununla bərabər, belə qərarların əsaslandırılması dərəcəsinin zəif olması ehtimalı böyükdür. Odur ki, həmin məsələnin həllini təmin edən inkişaf institutunun yaradılması məqsədəuyğundur. Bu inkişaf institutu səhmlərinin 100 faizi dövlət mülkiyyətində olan səhmdar cəmiyyət formasında yaradıla bilər. Bu şirkətin aktivləri ilk dövrlərdə hökumət tərəfindən ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin nizamnamə kapitalında dövlətin sahib olduğu paylar əsasında formalaşır. İnkişaf institutu onun balansında olan müəssisələrin restrukturizasiyası və inkişafını, yeni müəssisələrin yaradılmasını, lazım olan tərəfdaşların cəlb edilməsini, xarici və yerli tərəfdaşlarla strateji

əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını və i.a. bu kimi problemləri yerinə yetirir. Həmin vaxtda, bu şirkət yerli müəssisələrin inkişafı məqsədilə xarici müəssisələrin alınması, xarici texnologiyanın cəlb edilməsinin müxtəlif yollarından istifadə edir.

İnvestisiya imkanlarının reallaşdırılmasında mühüm amillərdən biri ölkədə investisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsidir. İnvestisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsi ölkədə bütün firma və müəssisələrin məhsuldar investisiyaları həyata keçirmək imkan və stimullarına təsir göstərməklə, iqtisadi inkişafın təmin olunmasının və investisiya fəallığının yüksəldilməsinin zəruri şərtlərindən biridir. Əlverişli investisiya mühiti səmərəsiz xərclərin və risklərin azaldılmasına, rəqabətin inkişafına səbəb olur, şirkətləri investisiya qoymağa stimullaşdırır. Bu baxımdan, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması adətən dövlətin iqtisadi siyasətində başlıca istiqamətlərdən birinə çevrilir.

Təcrübə göstərir ki, investisiya fəaliyyətində dövlətin verdiyi vergi və kömrük güzəştləri investisiyanın həcmi və strukturunu müəyyən edən birinci dərəcəli amil deyildir. İnvestisiya mühiti əlverişsiz olduğu halda dövlətin investisiya fəallığını stimullaşdırmaq istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin də səmərəliliyi aşağı olur. Ölkədə investisiya mühitini formalaşdıran sabitlik mühiti, işçilərin ixtisas səviyyəsi, infrastrukturun inkişafı və s. amillər investisiya fəallığına xeyli təsir göstərirlər.

Ölkənin investisiya fəallığının təmin olunması gözlənilən iqtisadi artım tempindən və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsindən xeyli asılıdır. 2015-ci ilə kimi olan müddətdə ölkədə yüksək iqtisadi artım tempi və bunla bağlı büdcə xərclərinin artımı investisiya fəallığına müsbət təsir göstərmişdir. Bundan başqa, ölkənin 2015-ci ilin sonuna ümumən valyuta ehtiyatları 39 mlrd. ABŞ dollarına bərabər idi ki, bu da qeyd edilən ilin göstəricisi ilə 25,6 aylıq məhsul və xidmətlərin idxalını təmin edirdi və xarici dövlət borcunu 5 dəfədən çox üstələyir.

Buna rəğmən, 2015-ci ildə yaranmış yeni şəraitdə neftin yüksək qiyməti (100ABŞ) dövründə formalaşmış makroiqtisadi göstəricilərin əhəmiyyətli düzəlişinə zərurət yarandı. 2015-ci ilin fevralında və dekabrında aparılan devalvasiya ilə əlaqədar olaraq ölkədə “üzən məzənnə” rejiminə keçildi. Lakin

bundan sonra ölkə prezidenti mövcud şəraitdə milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq məqsədilə real sektorun rəqabətqabiliyyətliliyini artırmağı, regionların investisiya potensialından səmərəli istifadəni, prioritet sahələrin seçilərək onların perspektivdə inkişafını müəyyən etməyə imkan verən strateji yol xəritəsinin hazırlanaraq reallaşdırılmasını nəzərdə tutan zəruri qərarlar qəbul etməklə müvafiq tapşırıqlar verdi. Ölkə Prezidenti dəyişən məzənnəyə keçmək ərəfəsində və daha sonra biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı mühüm fərman və sərəncamlar imzaladı. Ölkə Prezidentinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin reallaşması üçün ilk növbədə, manatın möhkəmləndirilməsi istiqamətində qabaqlayıcı və real sektorun qənaətcillik mexanizminin təkmilləşdirilməsi yönündə təxirəsalınmaz işlərin aparılmasına başlanılmışdır. Bu baxımdan regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı hədəflər müəyyənləşdirilmiş və qarşıdakı yaxın və orta perspektivdə bölgələrə real sektorun inkişafı üçün zəruri maliyyə resurslarının cəlb edilməsi istiqamətində tədbirlərə start verilmişdir. Respublikanın ayrı-ayrı strateji məhsullar üzrə idxaldan asılılığını aradan qaldırmaq və ölkədə rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etməklə onları xarici bazara çıxarmaq istiqamətində görüləcək işlərdə ölkənin və onun regionlarının inkişaf potensialından maksimum istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır.

Eyni zamanda, Prezidentin 2015-ci ilin 21 dekabrında verdiyi Fərmanla lisenziya tələb edən fəaliyyət növləri sayca 59-dan 37-yə qədər azaldıldı, lisenziyaya görə dövlət rüsumu yarıbayarı azaldılmış, onların verilmə müddəti isə 15-dən 10 günə azaldılmış, lisenziyanın verilməsinə görə zəruri olan şərtlər sadələşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Həmçinin “Dövlət rüsumu haqqında” Qanununda 2015-ci ilin 29 dekabrında Qanunla edilmiş dəyişikliyə əsasən lisenziyalaşdırılan sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız regionlarda həyata keçirildikdə, həmin fəaliyyət üzrə müəyyənləşdirilmiş dövlət rüsumu 50 faizlə icra edilir.

2015-ci ilin axırlarında biznesə qarşı bürokratik təzyiqin azadılması üçün səmərəli addımlar atıldı. İlk növbədə, sahibkarların yoxlanılma sayı minimuma endirildi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziyaların sayı azaldıldı və onların

alınması prosesi sadələşdirildi. İkincisi, 2016-cı ilin əvvəlindən isə investisiyaların təşviqi sertifikatlarının tətbiqinə başlanılmışdır. Belə ki, onlar bəzi vergi və gömrük güzəştləri təqdim olunmaqla, hüquqi və fiziki şəxslərə verilir. Üçüncüsü, martın əvvəlindən respublikada qeyri-neft sektorunun ixracının subsidiyalaşdırılma mexanizmi tətbiq edilmiş və onun 2020-ci ilin sonuna qədər qüvvədə olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən, yerli istehsal olan qeyri-neft mallarının ixracı ilə məşğul olanlara dövlət büdcəsi hesabına (ixrac edilən əmtəənin gömrük dəyərinin 3%-i) subsidiya ödəniləcək. Dördüncüsü, yaxın gələcəkdə xaricdə sertifikat və patent əldə edən yerli şirkətlərin dövlət büdcəsi hesabına borclarının qismən ödənilməsi mexanizminin buraxılması, habelə ixrac üçün perspektivli olan bazarlarda logistika mərkəzlərinin yaradılma prosesinin sürətlənməsi, xarici bazarların marketinq tədqiqatını həyata keçirmək, o cümlədən “Made in Azerbaijan” brendini birgə irəli çəkmək nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə, gələcəkdə neftin qiymətinin 50 ABŞ dollarından aşağı düşmə ehtimalı az olduğundan, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artımı gözlənilir. Göründüyü kimi, daxili amillər makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Xarici amillər isə ölkədə inflyasiyanın səviyyəsinə xeyli təsir edir. Mal və xidmətlərin idxalının ümumi daxili məhsula nisbəti 2014-cü ildə 12,2 faizə bərabər olmuşdur. Dünya bazarında qiymətlər artdıqda, bu, idxalın yerli məhsulların qiymətlərinə məhdudlaşdırıcı təsirini azaldır və nəticədə, yerli məhsulların da qiyməti artır.

3.2. Biznesin inkişafında investisiya riskinin azaldılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolları

Müasir dövrdə investisiya riskinin artmasına təsir göstərən amillərdən biri ölkədə mövcud qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklərdir. Məsələn, son 10 ildə Vergi Məcəlləsində 10 dəfəyə yaxın dəyişikliklər olmuşdur. Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı səviyyəsi artdıqca, iqtisadi fəaliyyət sahəsində təcrübə çoxaldıqca, mövcud hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu proses nisbətən uzunmüddətli prosesdir. Bununla belə, qanunlarda dəyişikliklərin tez-tez baş

verməsi qeyri-müəyyənlik yaradır. Belə hal isə, investisiya layihələrinin parametrlərini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir və nəticədə, investisiya riskləri yüksəlir. Dünya Bankı tərəfindən dünyanın 80 ölkəsində firmalar arasında apardığı sorğunun nəticələri göstərir ki, hüquqi-normativ aktlarda baş verəcək dəyişiklikləri yüksəldikcə, əlavə korporativ investisiyalar həyata keçirilməsi ehtimalı artır [18]. Bu baxımdan, bunu qabaqcadan müəyyən etmək imkanı olmadıqda isə qeyri-müəyyənliyin təsiri proporsional olaraq artır, odur ki, nisbətən yüksək qeyri-müəyyənlik investisiya fəallığı üçün xüsusilə mənfəət təsirinə malik olur [36]. Buna görə də, qanunvericilik bazasında, xüsusilə, vergi və gömrük sahəsində normativ-hüquqi aktlarında dəyişikliklər edilərkən bu işlər ciddi şəkildə əsaslandırılmalıdır.

Son illərdə qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin həyata keçirilməsi mexanizmində bir sıra müsbət dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, hazırda məsələn, Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik may ayına qədər Milli Məclisə verilir, məclis bu dəyişikliyi iyun ayının sonuna qədər qəbul edir və bu dəyişiklik yeni ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minir. Göründüyü kimi, dəyişikliyin müzakirə edilməsindən 7 ay, qüvvəyə mindikdən sonra isə 6 ay müddət ərzində təsərrüfat subyektləri bu dəyişikliyə uyğunlaşmaq üçün tədbirlər həyata keçirə bilirlər. Əvvəllər bir çox hallarda belə normativ-hüquqi aktlara dəyişikliklər Milli Məclisdə qəbul olunduqdan sonra çox qısa müddətdən sonra qüvvəyə minirdi. Bu da firmaların bu dəyişikliyə uyğunlaşma imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Fikrimizcə, qanunlarda investisiya fəaliyyətinin şərtlərinə təsir göstərə bilən dəyişikliklərin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında dəqiq müəyyən edilməsi lazımdır. Belə halda iqtisadi subyektlər öz fəaliyyətlərini planlaşdırmaq imkanı qazanar.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması şərtlərindən biri mülkiyyət hüquqlarının qorunması hesabına iqtisadi azadlığın təmin edilməsidir. Məsələn, araşdırmalar göstərir ki, Polşa, Rumıniya, Rusiya, Slovakiya və Ukraynada öz mülkiyyət hüquqlarının qorunduğunu hesab edən şirkətləri öz mənfəətlərindən istehsalın inkişafına belə bir əminliyə malik olmayanlara nisbətən 14-40 faiz çox vəsaiti reinvestisiya edirlər. Həmçinin Taylandda işlədikləri torpağa mülkiyyət hüququna malik olan fermerlər istehsala o qədər əlavə investisiya həyata keçirilər

ki, kəmiyyət və keyfiyyətinə görə analoji torpaqlara mülkiyyət hüququna malik olmayan fermerlərə nisbətən 14-25 faiz çox məhsul əldə edirlər [18, s.5].

Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyət münasibətlərinin reallaşdırılması mexanizmi mürəkkəbləşir. Belə şəraitdə müəssisələrin müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarının yaradılmasının hüquqi əsaslarının, mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçidinin, daşınmaz əmlakın, qiymətli kağızların və s. qeydiyyatına alınmasının səmərəli mexanizminin formalaşdırılmasının əhəmiyyəti artır. Hazırda şirkətlərin təşkilati hüquqi formaları Mülki Məcəllədə öz əksini tapmışdır. Bununla belə, Mülki Məcəllədə tam və komandit ortaqlıqların yaradılması və fəaliyyətinin tənzimləmə mexanizmini tam şəkildə əks olunmamışdır. Şirkətlərin təşkilati-hüquqi formalarından olan məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət və səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar qanunvericilikdə boşluqlar mövcuddur.

Lakin bu zaman iştirakçıların məlumatlandırılması mexanizmi, payın qiymətləndirilməsi qaydaları və digər məsələlər qanunla tənzimlənmir. Bundan başqa, Mülki Məcəllədə səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətinin əsas hissəsinin nizamnamə və direktorlar şurasının qərarları əsasında tənzimlənməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, bəzən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş prosedurlar (məsələn, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə və qapalı tipli səhmdar cəmiyyətində payın satılması) mülkiyyət hüququnun qısa müddətdə reallaşdırılmasına imkan vermir. Fikrimizcə, ölkədə sahibkarlığın inkişafı sahəsində təcrübənin azlığı, iqtisadi subyektlərin kommersiya sazişləri və birgə fəaliyyət, mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılması və s. bu kimi sahələrdə təcrübələrinin məhdud olduğu şəraitdə mövcud qanun-vericilik iqtisadi fəaliyyəti daha ətraflı tənzimləməsi yaxşı olardı. Belə ki, xarici ölkələrdə bir çox hallarda müəyyən sahədə fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatlar tərəfindən davranış normaları işlənib hazırlanır və müəyyən sahədə və ya bazarda fəaliyyət göstərən peşəkar iştirakçılar bu normalara tabe olurlar. Azərbaycanda özünü tənzimləmə institutlarının formalaşmadığı şəraitdə mövcud qanunvericilik aktlarında iqtisadi fəaliyyətin daha ətraflı tənzimlənməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bütövlükdə, xüsusi mülkiyyətin qorunması sahəsində

problemlərin olması investisiya riskini artırır. Bununla bağlı həmin sahədə mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və onun reallaşdırılma mexanizminin səmərəliliyi artırılmalıdır.

İnvestisiya fəallığına təsir göstərən mühüm amillərdən biri investorların hüquqlarının qorunması və korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Ölkədə «İnvestorların hüquqlarının qorunması haqqında» qanun olsa da, bu qanunda onların hüquqlarının qorunmasının konkret mexanizmi müəyyən olunmamışdır. Məsələn, bəyənəlxalq təcrübədə müəssisənin fəaliyyətinə nəzarəti təmin edən qrup tərəfindən digər payçıların hüquqlarının qorunması mexanizmləri mövcuddur. Belə mexanizmlərdən biri korporativ nəzarət bazarının formalaşdırılmasıdır. Bu zaman, səhmdar cəmiyyət üzərində nəzarəti təmin etməyə çalışan investorlar tərəfindən səhmlərin alınması üçün könüllü və məcburi təkliflərin verilməsi tələb olunur. Könüllü təklif səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin adətən 30 faizdən çoxunu müəyyən qiymətə almaq üçün mövcud səhmdarlara edilən təklifdir. Könüllü təklif əsasında səhmdar cəmiyyətin 30 faizindən çoxuna sahib olmuş investor qalan səhmlərin alınması üçün qanunla məcburi şəkildə təklif irəli sürməsi tələb olunur. Belə hal, mövcud səhmdarların hüquqlarının qorunmasına səbəb olur. Çünki müəssisə üzərində nəzarəti təmin etmiş investor olduqda, digərləri müəssisənin səhmlərində maraqları olmaya bilər və nəticədə, müəssisə üzərində nəzarəti təmin etmiş investor mövcud səhmdarlardan səhmləri çox ucuz ala bilər. Bundan əlavə, belə mexanizmin mövcud olması müəssisələrin daha səmərəli sahibkarların sərəncamına keçməsinə əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, ölkədə fond birjasının inkişafını təmin etmək məqsədilə Mülki Məcəlləyə əsasən açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin yerləşdirilməsi fond birjası vasitəsi ilə həyata keçirilməli, ünvanlı satış istisna olmaqla, səhmdarların sayı yüzdən artıq olan səhmdar cəmiyyətlərinin yerləşdirilmiş səhmlərilə alqı-satqı əqdləri fond birjası vasitəsilə bağlanmalıdır. Fikrimizcə, belə tələblər fond birjasının inkişafına müsbət təsir göstərmir. Bununla yanaşı isə, təsərrüfat subyektlərinin səhmlərin yerləşdirilməsi və ticarəti ilə bağlı xərclərini artırır. Ümumiyyətlə, fond birjasında ticarət üçün səhmdar cəmiyyətləri listinqə

düşməlidirlər. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən cəmiyyətinin əksəriyyəti listingin tələblərinə cavab vermir. Fikrimizcə, səhmdar cəmiyyətlərin inkişafına mane olan metodlarla fond birjasının inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Odur ki, səhmlərin ticarətini çətinləşdirən belə tələblərin ləğv edilməsi məqsədəuyğundur.

İnvestor hüquqlarını qoruma səviyyəsinə ölkədə korporativ idarəetmənin inkişaf səviyyəsi xeyli təsir edir. Korporativ idarəetmə müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan subyektlər arasındakı təşkilati-iqtisadi, hüquqi və idarəetmə münasibətləri sistemini əks etdirir [33, s. 16]. Təkmil korporativ idarəetmə firmanın menecmentinə səmərəli şəkildə nəzarət etməyə gətirib çıxarır, onun fəaliyyətində maraqlı olan subyektlərin böyük hissəsinin mənafeyini nəzərə alır, firmanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun əlavə rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Şirkətin rəqabət qabiliyyəti və onun fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti onun işində iştirak edən investorların, işçilərin, kreditorların və təchizatçıların və s.-nin iştirakı ilə yerinə yetirilən kollektiv işin nəticəsidir. Odur ki, maraqlı şəxslərlə qaşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi şirkətin uzun-müddətli maraqlarına cavab verir. Bu da investorların şirkətə olan etibarını formalaşdırmağa və nəticədə uzunmüddətli investisiya vəsaitləri cəlb etməyə səbəb olur. Bütövlükdə, korporativ idarəetmədə təkmilləşdirmələr firmaların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksək olması, təkmil idarəetmə, resursların səmərəli bölgüsü və digər səmərəli təkmilləşdirmələrlə assosiasiya edilir [38, s. 288]. Bu amil də, korporativ idarəetmə səviyyəsi yüksək olan firmaların investisiya cəlbediciliyini yüksəldir və onlar daha asan və daha ucuz investisiya cəlb edə bilirlər. Ölkədə korporativ idarəetmənin səviyyəsinin aşağı olması kapital bazarının inkişafına da mənfi təsir edir. Səmərəli fəaliyyətə malik olan və investorların maraqlarının qorunmasını təmin edə bilən firmaların azlığı şəraitində maliyyə bazarında korporativ alətlərin təklifi və onlara tələb aşağı olur. Belə hal isə ölkədə investisiya resurslarının səmərəli böl-güsünü məhdudlaşdırır. Odur ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Ölkədə investisiya riskinin azaldılması və investisiya mühitinin

yaxşılaşdırılmasında mühüm məsələlərdən biri müqavilələrin yerinə yetirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və buna görə təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyətinin artırılmasıdır.

Bağlanmış müqavilələrin icrasının təmin edilməsində yaranan biləcək risklər investisiya risklərinin mühüm tərkib hissəsindən biridir. Müqavilələrin bağlanması və yerinə yetirilməsinin etibarlı əsaslarının yaradılması sövdələşmə xərclərinin və risklərinin azaldılmasına səbəb olur. Araşdırmalar göstərir ki, adi müqavilənin icrasının təmin olunması Niderlandda 48 gün tələb edə bilərsə, bəzən Boliviya bu göstərici 600 günə, Qvatemalada isə 1400 günə bərabər olur [35]. Odur ki, təsərrüfat subyektləri arasında mübahisələrin həllinin səmərəli mexanizmlərinin yaradılması tələb olunur. Bununla əlaqədar «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun təkmilləşdirilməsi və onun icra mexanizminin hazırlanmasıdır. Bu sahədəki tədbirlər bir tərəfdən, kreditorların qanuni mənafeələrinin reallaşmasına imkan verir, digər tərəfdən isə, iflas proses-durasının düzgün tətbiq edilməsi nəticəsində mülkiyyətçilərin mənafeələrinin qorunmasına gətirib çıxarar.

Onu da qeyd etmək ki, iflas prosedurası biznes subyektinin ləğvi ilə nəticələnməyə bilər. Bəzən iflas prosedurasından biznes subyektinin sanasiyası üçün, yəni onun maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılması üçün istifadə edilir. Məsələn, səhmdar cəmiyyətlərinin səhmdarları müəssisənin öhdəliklərinə görə cavabdehlik daşımır. Belə halda, onların səhmdar cəmiyyətindəki payları müəssisənin borclarının ödənilməsinə birbaşa yönəldilə bilməz. Müəssisə iflas edildikdə isə, onun əmlakı borcların ödənilməsi məqsədilə yenidən bölüşdürülür. Nəticədə, müəssisənin səhmdarları dəyişsə də, onun maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır.

Fikrimizcə, iflas vəziyyətində olan mövcud müəssisələrin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə müəssisələrin mövcudluğu təsərrüfat əlaqələrində intizamsızlığın yaranması nümunəsi kimi çıxış edir. Odur ki, vergi intizamının yüksəldilməsi (xüsusilə, əmlak və torpaq vergisi ilə əlaqədar) belə müəssisələrin ya səmərəli sahibkarın mülkiyyətinə keçməsinə, ya da ləğv

edilməsinə səbəb olar.

Ölkədə investisiya fəallığına istehsal xərclərinin səviyyəsini müəyyən edən amillər birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, ölkədə infrastruktur sahələrin inkişaf səviyyəsi investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini müəyyən edən amillərdən biridir. Ölkədə orta müddətli perspektivdə infrastruktur sahələrin, o cümlədən energetikanın, nəqliyyatın və digər sahələrin inkişaf etdirilməsinə iri həcmli investisiya qoyuluşları həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu investisiya qoyuluşları infrastruktur sahələrin xidmətlərinin həcmi və keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Bununla belə, ölkədə infrastruktur sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin restrukturizasiyası, onların idarə olunması və fəaliyyətlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İstehsal xidmət göstərən şirkətlərin əksəriyyəti ya təbii inhisar, ya da inhisarçı subyektlərdir. Odur ki, onların göstərdiyi xidmətlərin qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» qanuna əsasən tənzimlənən məhsul və xidmətlərin siyahısını AR NK müəyyən edir. Siyahıya daxil olan məhsul və xidmətlərin qiymət və tariflərini isə Tarif (Qiymət) Şurası müəyyənləşdirir [11]. Bundan başqa, inhisarçı müəssisələrin xidmətlərinin tariflərinə nəzarət AR İqtisadiyyat Nazirliyinin Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti tərəfindən də icra olunur. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunun əsasən bazarda payı 35 faizi keçmiş təsərrüfat subyektini hakim mövqə tutan sayılır. Firmanın bazarda hökmran mövqeyi dedikdə, mal və xidmət bazarında onun müstəqil və ya digər firmalarla birgə öz şərtlərini istehlakçılara və rəqiblərə məcburi qəbul etdirmək, əlavə firmaların bazara daxil olmasını çətinləşdirmək və ya başqa tərzdə rəqabətə həlledici təsir etmək və onu məhdudlaşdırmaq imkanı yaradan müstəsna vəziyyəti nəzərdə tutulur [5]. Mövcud qanunvericiliyə əsasən hökmran mövqə tutan müəssisə və şirkətlər antiinhisar orqanına bazarda onların fəaliyyətlərini qiymətləndirmək üçün lazım olan informasiyanın əks olunduğu hesabat təqdim etməlidir. Bu məlumatlar əsasında antiinhisar orqanı inhisarçı firmaların fəaliyyətinə nəzarət edir.

Göründüyü kimi, inhisarçı firmalar tərəfindən göstərilən xidmətlərin tarifləri də dövlət tərəfindən tənzimləyə bilər. Buna rəğmən bəzən belə şirkətlərdə istehsalın və idarəetmənin nisbətən səmərəsiz təşkili nəticəsində onların göstərdiyi xidmətlərin maya dəyərinin yüksək olması qiymət artımına gətirib çıxara bilər.

Belə ki, təbii inhisarların göstərdiyi xidmətlərin ədalətli qiymətini müəyyən etmək çətin olur. Çünki belə şirkətlərdə qiymətlərin maya dəyəri əsasında təyin olunması bir çox hallarda onların maya dəyərini azaltmaq stimullarını azaldır. Odur ki, həmin şirkətlərdə maya dəyərini azaltmağa stimullaşdıran və beləliklə də qiyməti aşağı salmağa imkan verən təkmil qiymətdoyma metodlarının işlənilib hazırlanması tələb olunur. Hazırda belə metodlar işlənilib hazırlanmamışdır. Tarif Şurası əsasən maraqlı tərəfin təklifinə baxaraq qiymətin dəyişdirilməsi və ya sabit saxlanması haqqında qərar verir.

Bütövlükdə, daxili bazarda rəqabət mühitinin formalaşması cəmiyyətin malik olduğu iqtisadi resursların səmərəli bölgüsünə və onlardan səmərəli istifadəyə gətirib çıxarır. Şirkətlər adətən güclə rəqabətə nisbətən, zəif rəqabətə üstünlük verirlər. Lakin rəqabətin məhdudlaşdırılması bəzi şirkətlər üçün faydalı olsa da, digərlərinin imkanların məhdudlaşdırır, şirkətlərin və istehlakçıların xərclərinin artımına səbəb olur [18, s. 3]. Rəqabətdən qorunan sahələrdə innovasiyanın tətbiqi və məhsuldarlığın artırılması üçün stimullar azala bilər. Bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində bazarda rəqabətin qorunması məqsədilə antiinhisar qanunvericiliyinə əməl olunmasına və dempiq hallarının qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlərin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindəndir. Dövlətin rəqabət siyasəti bazarda rəqabət üçün bərabər şəraitin yaradılmasına yönəldilmiş tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər ayrı-ayrı firmaların daxili bazarda hökmran mövqe tutması və haqsız rəqabət nəticəsində rəqabət üstünlükləri əldə etməsinin qarşısının alınmasına yönəldilir. Hazırda ölkədə rəqabət haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, rəqabət siyasətinin bütün tərəflərini əhatə edən «Rəqabət Məcəlləsi»nin hazırlanması və qəbul edilməsi zəruridir. Digər mühüm məsələ, daxili bazarda rəqabətin səviyyəsinin monitorinqi

qaydalarının hazırlanmasıdır. Belə qaydaların mövcudluğu və bu qaydalar əsasında müxtəlif mallar bazarında rəqabətin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi antiinhisar tədbirlərinin hazırlanması və icra olunmasının səmərəliliyini artırır.

Daxili bazarda rəqabətin siyasətinin formalaşdırılması üçün onun səviyyəsini qiymətləndirmək lazımdır. Bu məqsədlə müxtəlif kəmiyyət göstəricilərindən istifadə olunur. Bu göstəricilərdən ən çox istifadə olunanı təmərküzləşmə əmsalı və Herfindal-Hirşman indeksidir. Təmərküzləşmə əmsalı bazarda ən böyük paya malik firmaların ümumi payını göstərir. Məsələn, SR3 üç ən iri firmanın bazardakı ümumi payını, SR5 beş ən iri firmanın bazardakı payını göstərir. Herfindal-Hirşman indeksi isə bazardakı mövcud firmaların paylarının kvadratlarının cəmi kimi hesablanır. Lakin bu göstəricilərin hesablanması bazarların monitorinqinin aparılmasını tələb edir. Fikrimizcə, Azərbaycanda bazarlarda rəqabət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün bazarın monitorinqi qaydalarının hazırlanması və tətbiqi zəruridir.

3.3. Investisiya fəallığının artırılması: inkişaf proqnozları və strategiyaları

İnvestisiya layihəsini tərtib etmək üçün məqsədlə böyük ölçüdə proqnoz məlumatı tələb olunur. Bu proqnozların hesablamasında yaranan hansısa bir yanlışlıq olarsa investisiya yerləşdirilməsi zamanı külli miqdarda itki əmələ gəlir. Həmin proqnozu tərtib edərkən iki riskin mənbəyinin olmasına diqqət yetirmək lazımdır. İlkin mənbə, müxtəlif variantların yaranma təxmininə əsaslanarsa da, ikinci mənbə bu təxminlərin hesablanmasında yaranmaq ehtimalı ola biləcək yanlışlıqların fəsadları ilə əlaqəlidir. Bu səbəbdən, həm makroiqtisadi, həm də sahədaxili parametrlərə diqqət yetirilməsi ilə bağlı düzgün proqnoz verilməsi zamanı xeyli sayda maliyyə və daha çox mütəxəssis tələb oluna bilər. Bununla bağlı, ölkədə investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasını rahatlaşdırmaq və bununla bağlı xərcləri azaltmaq üçün həm makroiqtisadi proqnozlar, həm də ayrı-ayrı sektorlarda istehsal və bazarın həcmi, əmək haqqı, qiymət və tarif dərəcəsi və investisiya layihəsinin başqa göstəricilərinə aid dövlət strukturları tərəfindən

nisbətən uzunmüddətli proqnozların tərtib edilməsi və istifadəçi ixtiyarına təqdim olunması məqsəduyğun sayılır. Tərtib olunmuş proqnozların istər dövlətin, istərsə də özəl sahələrin yararlanmasə onların aktivliyinin birbaşa bağlılığına şərait yaradır ki, bu zaman ölkənin prioritet bölmələrə özəl sahənin səfərbərliyi asanlaşır. Bu cür əsaslanan proqnozlar respublikada investisiya layihələrinin tərtib olunma məsrəflərinin aşağı düşməsi, proqnozların tərtib olunmasında yarana biləcək nöqsanlarla əlaqədar risklərin azalması ilə nəticələnər. Strateji operativ fəaliyyətdə ayrı-ayrı növləri qeyd etmək olar. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, məhdudlaşdırılan artım tipindən dəyişməz çeşidli məhsula və texnoloji tərəqqi zamanı zəif təsirə uğrayan istehsal texnologiyalarına malik biznes tərəfindən istifadə olunmur. Qeyd olunan strategiyanın seçilməsi əmtəə bazarı konyunkturunun nisbətən zəif tərəddüdü və dəyişməz rəqabət mövqeyi mühitində mümkün ola bilər. Birinci növbədə investisiya strategiyası, yenidən istehsal prosesinin faydalılığının təmin edilməsinə, həmçinin məhsul istehsalının və satışının həcmnin cüzi artımını təmin edən aktivlərin artırılmasına istiqamətləndirilir. Bu zaman investisiya fəaliyyətində strateji dəyişikliklər minimum səviyyəyə qədər salınır. Strateji operativ fəaliyyətdə sürətlənən artım forması, əsasən, özünün həyat intervalının əvvəlki dövründə olan, həmçinin texnoloji inkişafın təsirinə əsaslanaraq dinamik inkişaf edən firmalar tərəfindən müəyyən olunur. Bu zaman investisiya strategiyası investisiya fəaliyyətinin yüksək inkişaf dərəcələrini, ayrı-ayrı formalar, ərazilər üzrə onun diversifikasiyasını təmin etmək vacibliyi hesabına daha mürəkkəb xüsusiyyət alır. İxtisar strategiyası öz həyat intervalının son dövründə, həmçinin, maliyyə böhranı dövründə olan biznes təşkilatları tərəfindən daha çox müəyyən olunur. Bu strategiya, istehsal olunan əmtəənin həcmi və çeşidinin azaldılmasını, bazarın müxtəlif seqmentindən ayrılmağı nəzərə alan "artığın ayrılması" müddəasına istinad edir. Belə bir mühitdə investisiya strategiyası sərbəst kapitalın investisiya obyektlərində faydalılığının yüksək maneərliyinin təminatına cavabdehlik daşıyır.

Kombinələşdirmə strategiyasının özündə strateji təsərrüfatçılıq sahələrinin və ya strateji təsərrüfat mərkəzlərinin diqqət yetirilmiş ayrı-ayrı özəl tipli

strategiyaları ümumiləşdirilir. Kombinələşdirmə strategiyasında strategiya fəaliyyətinin geniş sahəvi və regional diversifikasiyasına aid daha iri biznes üçün xasdır. Münasib investisiya strategiyası müxtəlif strateji idarəetmə obyektləri cəhətindən differensiallaşdırılaraq gələcək dövrdə onların tərəqqisinin ayrı-ayrı strateji məramlarına tabe etdirilir. İntestisiya davranışı strateji perspektivdə artımlı və ya sahibkarlıq üslubu ilə səciyyələnir. İntestisiya hərəkətinin artım xüsusiyyətinin əsas hissəsini razılaşıdırılan strateji investisiya qərarlarının alternativ olmasını azaltmaqla investisiya aktivliyinin əldə olunmuş dərəcəsindən istifadə edərək strateji məqsədlərin yaradılmasını təşkil edir. İntestisiya fəaliyyətində istiqamət və formaların əsaslı dəyişilməsi əməliyyat strategiyasının dəyişilməsinə tək cə cavab tədbiri kimi reallaşdırılır. İntestisiya hərəkətinin belə xüsusiyyəti bir çox hallarda öz həyat intervalının yetkinlik dövrünə çatan biznes üçün əlamətdardır. İntestisiya hərəkətinin sahibkarlıq xüsusiyyətinin əsas hissəsini investisiya aktivliyinin hər bir istiqaməti və forması, həmçinin investisiya prosesinin ayrı-ayrı dövrləri üzrə faydalı investisiya qərarlarının fəal axtarışı təşkil edir. İntestisiya hərəkətinin bu xüsusiyyəti investisiya aktivliyinin reallaşdırılmasının istiqaməti, forması və üslublarının xarici şəraiti üzrə dəyişməkdə olan səbəbləri nəzərdə tutulmaqla qarşıda dayanan strateji məramların əldə edilməsinə hər zaman transformasiya olunması ilə əlaqəlidir. İqtisadi ədəbiyyatda investisiya hərəkətinin artımlı xüsusiyyətinə strateji müstəvidə qoruyucu, həmçinin sahibkarlıq xüsusiyyəti formasında, daha doğrusu, sürətləndirilən artıma istiqamətləndirilmiş qabaqcıl xüsusiyyət kimi nəzər yetirilir. Bu halda iqtisadçıların bir çoxu belə nəticəyə əsaslanır ki, investisiya hərəkətinin sahibkarlıq xüsusiyyəti daha çox səviyyədə yeni idarəetmədə paradigmaya – strateji idarəetməsinə müvafiq olur [19, s.63].

Strateji idarəetmə konsepsiyasında nəzərdə tutulur ki, tərtib olunmuş investisiya strategiyası müəyyən şəklini investisiya proqramının (investisiya portfelinin) təşəkkül tapması ilə investisiya prosesinin cari idarəetmə fəaliyyətində tapmış olsun. İntestisiya strategiyasından fərqlənərək investisiya proqramının təşəkkül tapması strateji qərar və cari investisiya gücü səviyyəsində reallaşdırılan

orta müddətli idarəetmə prosesidir. İnvestisiya prosesinin cari idarəetmə fəaliyyəti özlüyündə həyata keçiriləcək investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının və investisiya portfelində restrukturizasiyasının operativ idarəedilməsi şəraitində daha geniş sonluğunu tapmış olur. İnvestisiya proqramının (investisiya portfelinin) təşəkkül tapması investisiya strategiyası məqsədinə istiqamətlənməklə və ortamüddətli mərhələnin strateji öhdəliklərini həyata keçirməklə başlıca reallaşacaq investisiya layihələrinin investisiya proqramının məcmusundan və ya əsas maliyyə aləti qrupunun investisiya portfelindən müəyyən etməyin əsasında dayanır. Həmçinin, müəyyən qısamüddətli mərhələlər baxımından investisiya strategiyası məqsədlərin reallaşdırılmasına istiqamətləndirilən müxtəlif real investisiya layihələrinin həyata keçirilmə vaxtını və həcmi müəyyənləşdirir. Real investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının və maliyyə alətlərindən təşkil olunmuş investisiya portfelinin restrukturizasiyasının bilavasitə idarə olunması firmanın təşəkkül tapdığı investisiya proqramı və investisiya portfelinə istiqamətləndirilir və onun qısamüddətli mərhələdə idarə olunması öhdəlikləri investisiyaya aid olan müxtəlif real obyektivləri və maliyyə alətləri üzrə bilavasitə investisiya qərarlarının tərtib olunmasını, vacib zamanlarda isə firmanın investisiya proqramının (portfelinin) restrukturizasiyası barədə qərarın tərtib olunmasını nəzərdə tutur [31].

Strateji investisiya qərarları müstəvisində investisiya prosesinin reallaşdırılmasının istiqaməti, forması və üsullarının digər imkanların fəal axtarılması, bu variantlardan ən doğru olanının müəyyənləşdirilməsi, bunun vasitəsilə ümumiləşmiş investisiya strategiyasının yaradılması və onun əlverişli həyata keçirilmə sistemi formalaşmalıdır. Alternativlik firmanın ümumi olaraq strateji idarəetmə mexanizminin ən başlıca fərqləndirici xüsusiyyətidir və strateji investisiyanın müəyyən olunmasının hər bir başlıca elementi ilə müxtəlif aspektlər üzrə investisiya məqsədi, investisiya siyasəti, investisiya prosesi, investisiya resurslarının təşəkkül tapma mənbələri, investisiya hərəkətinin metodu və mentalitetlə və s. bağlıdır. İnvestisiya strategiyası formalaşarkən nəzərdə saxlamaq vacibdir ki, investisiya prosesi bazar daxilində rəqabətin çoxalmasına şərait yaradan texnoloji tərəqqinin tətbiq olunmasının əsas sistemi sayılır. Bu

səbəbdən strateji tərəqqinin ümumiləşmiş məqsədinin həyata keçirilməsi investisiya strategiyası ilə texnoloji prosesin qazandığı nəticələri nə səviyyədə göstərdiyindən və onun ifadəsinə nə səviyyədə uyğunlaşdırılmasına bağlıdır. İntestisiya strategiyasının tərəqqisi zamanı qəbul olunan əsas investisiya qərarları bu və ya başqa səviyyədə investisiya riskinin dərəcəsini müəyyən edir. Bu, hər şeydən əvvəl investisiya prosesinin istiqamətinin və sisteminin müəyyən olunması, investisiya resurslarının təşəkkül tapması, investisiya prosesinin idarə olunmasının müasir təşkilati quruluşunun tətbiq olunması ilə bağlıdır. Faiz səviyyəsinin və inflyasiya artımının tərəddüdləri mərhələsində investisiya riskinin dərəcəsi xüsusi olaraq güclənir. İntestisiya strategiyasının tərtib edilməsi zamanı bütün müəssisələrdə səmərəli investisiya riski dərəcəsinə uyğun olaraq investisiya hərəkətinin ayrı-ayrı mentaliteti olaraq bu ölçü differensiallanan formada müəyyənləşdirilməlidir. İntestisiya strategiyasının reallaşdırılması təcrübəli mütəxəssislər-investisiya menecerləri tərəfindən təmin olunmalıdır. Bu mütəxəssislər strateji idarəetmənin başlıca prinsipləri ilə, real investisiya layihəsinin və maliyyə investisiya portfelinin idarəetmə sistemini öyrənməli, strateji investisiya nəzarəti metodlarına sahib olmalıdır. İntestisiya strategiyasının əlverişli həyata keçirilməsinin zəruri şərti ona müvafiq təşkilati idarəetmə strukturu və investisiya mədəniyyətinin dəyişməsi hesab olunur. Təşkilati struktur və investisiya mədəniyyəti bölməsində nəzərə alınan strateji yeniliklər investisiya strategiyasının həyata keçirilməsinə şərait yaratmaqla onun göstəricilərinin əsas hissəsinin olması başlıca şərtlərdən biridir. İntestisiya strategiyasının təşəkkül tapmasının birinci əsası müəssisənin iqtisadi tərəqqisinin bazar strategiyası sayılır. Bazar strategiyası ilə bağlı olaraq investisiya strategiyası tabeli xüsusiyyətə malikdir və həyata keçirilmənin məqsədi və dövrləri ona uyğun olaraq formalaşdırılmalıdır. Bu halda investisiya strategiyası müəyyən olunmuş baza strategiyası ilə bağlı olaraq firmanın əlverişli inkişaf etdirilməsinin təmin olunmasının əsas ünsürlərində biri kimi nəzərdən keçirilir.

Zənnimizcə, firmanın investisiya strategiyasının tərtib olunması prosesi aşağıda göstərilən mərhələlərlə reallaşdırılmalıdır:

1) investisiya strategiyasının təşəkkül tapmasının ümumi mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;

2) xarici investisiya şəraiti səbəblərinin və investisiya bazarı konyunkturunun tədqiq olunması;

3) firmanın investisiya prosesinin əlamətlərini müəyyənləşdirən güclü və zəif istiqamətlərin dəyərləndirilməsi;

4) investisiya prosesinin strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

5) strateji imkanların təhlil olunması və investisiya prosesinin strateji istiqaməti və növləri;

6) investisiya resurslarının təşəkkül tapmasının strateji cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

7) investisiya prosesinin əsas imkanları üzrə investisiya siyasətinin təşəkkül tapması;

8) investisiya strategiyasının həyata keçirilməsinin təmin olunması üzrə iqtisadi təşkilati tədbirlər mexanizminin tərtib olunması;

9) tərtib olunmuş investisiya strategiyasının əlverişli olmasının dəyərləndirilməsi.

İnvestisiya strategiyasının təşəkkül tapmasının ümumi mərhələsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aşağıda göstərilən məlumatların olması zəruridir:

- ümumilikdə iqtisadiyyatın, əsasən də investisiya bazarının tərəqqisinin pronozları;

- müəssisənin bazar strategiyasının yaradılması məqsədilə qəbul olunan zamanın davamlı olması; - müəssisənin sahə mənsubiyyəti;

- müəssisənin sahəsi.

Ümumi inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsinin əsas amili onun üçün qəbul olunan vaxtın davamlı olmasıdır, ona görə ki investisiya strategiyası ona uyğun olaraq tabeli xüsusiyyət daşıyır, o, heç zaman bu vaxtdan kənara çıxa bilməz. Xarici investisiya şəraiti səbəblərinin və investisiya bazarı konyunkturunun tədqiq olunması investisiya prosesinin iqtisadi-hüquqi şərtinin və onların qarşıda olan mərhələdə real dəyişmələrinin tədqiqini qabaqcadan müəyyənləşdirir.

İnvestisiya bazarının konyunkturu və onu müəyyənləşdirən səbəblər öyrənilir, həmçinin bu bazarın müxtəlif seqmentlərinə uyğun qarşıda olacaq investisiya prosesi ilə əlaqədar konyunktur proqnozları tərtib olunur. Bütün dövlətlərdə xarici investisiyaların ümumi səviyyəsinin azalması prosesinin getdiyi, beynəlxalq maliyyə qurumlarının isə öz mənbələri hesabına investisiya yatırımlarını çoxaltmağı labüd bildiyi bir mühitdə respublika qarşısında aşağıda qeyd olunan öhdəliklər dayanır.

- investisiya şəraitinin yaxşı səviyyəyə gətirilməsi siyasətini dayandırmamaq;
- daxili investisiyalaşma mənbələrinin şəraitinin genişləndirilməsi.

İnvestisiya prosesinin əlamətlərini müəyyənləşdirən güclü və zəif istiqamətlərin dəyərləndirilməsi zamanı müəyyənləşdirmək vacibdir ki, açılmış investisiya şəraitindən yararlanmaq üçün yetəri səviyyədə imkan varmı, hansı daxili xarakterik xüsusiyyətlər investisiya prosesinin əlverişliyini azaldır. Bu prosesin reallaşdırılması vaxtı daxili çətinliklərin öyrənilməsi məqsədilə investisiya fəaliyyətinin formalaşdırılmasını təmin edən firmanın ayrı-ayrı funksional sahələrinin tədqiq olunmasına istiqamətlənən təftişi formasından istifadə olunur. İnvestisiya strategiyasının tərtib olunması məqsədilə idarəetmə təftişinə aşağıda qeyd olunan funksional sahələrin əlavə olunması məsləhət olunur: operativ prosesin ölçüsünün genişləndirilməsinin və diversifikasiyasının marketinq şəraiti; investisiya resurslarının təşəkkülünün maliyyə şəraiti; investisiya strategiyasının tərtib edilməsi və həyata keçirilməsini təmin edən profesional və təcrübəli heyətinin sayı; firmada alternativ strateji investisiya qərarlarının tərtib olunmasını təmin edən real informasiya bazası; təşkilati idarəetmə qurumunun və investisiya mədəniyyətinin vəziyyəti. İnvestisiya prosesinin strateji məqsədinin təşəkkül tapmasında əsas istiqamət maddi rifahının artırılması və onun bazar qiymətinin maksimum həddə çatdırılması sayılır. Bu zaman əsas məqsəd investisiyanın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqəli öhdəlik və əlamətləri nəzərdə saxlamaqla konkret müəyyənləşdirmənin aparılmasıdır. Strateji məqsəd mexanizmi real və maliyyə investisiyalaşmasının daha əlverişli prioritetlərin müəyyən edilməsini, lazımi ölçüdə investisiya resurslarının təşəkkül tapmasını və onların

tərkibinin optimal səviyyəyə çatdırılmasını, qarşıda dayanan təsərrüfat prosesinin reallaşdırılması fəaliyyətində investisiya riskləri dərəcəsinin münasib olmasını və s. təmin etməlidir. Strateji imkanların təhlil olunması, investisiya prosesinin zəruri istiqamət və formalarının müəyyən olunması başlıca mərhələdən biri sayılır. O, daxilində qarşıda dayanmış strateji investisiya məqsədlərinin qərar imkanının axtarışını, xarici alternativ və təhlükə mövqeyindən onların uyğun dəyərləndirilməsini, həmçinin real daxili investisiya imkanının və onlardan daha uyğununun müəyyən edilməsini ümumiləşdirir. Qarşıda dayanan məqsədə cavab verən bu cür alternativ axtarışı, həmçinin strategiyanın müəyyənlişməsi ölçü və regional cəhətdən strateji idarəetmənin ayrı-ayrı obyektləri üzrə, real və maliyyə investisiyaları və s. üzrə aparılır. İntestisiya resurslarının təşəkkül tapmasının strateji hədəflərinin müəyyənlişdirilməsi dövründə real və maliyyə investisiyalaşmasının strateji istiqamət və formalarının reallaşdırılmasını təmin edən vacib investisiya resursları ümumiləşdirilərək proqnozlaşdırılır, strateji mərhələnin müxtəlif dövrləri üzrə investisiya resurslarına olan tələb differensiallaşdırılaraq inkişaf fəaliyyətinə maliyyə sabitliyini təmin edən investisiya resurslarının təşəkkül tapması mənbələrinin strukturu optimal səviyyəyə çatdırılır. İntestisiya resurslarının təşəkkül tapması strategiyası müəssisənin təkcə investisiya deyil, həmçinin maliyyə strategiyasının ən vacib tərkib hissələrindən sayılır. Bu cür strategiyanın tərtib olunması nəzərə alınan ölçülərdə fasilə olmadan investisiya prosesini təmin etməyə, bu məqsədə istiqamətlənən əsas maliyyə vəsaitlərindən daha əlverişli yararlanmağa, həmçinin uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin maliyyə tarazlığını mühafizə etməyə xidmət göstərməlidir.

Müəssisənin investisiya resurslarının təşəkkül tapması strategiyasının tərtib olunması aşağıda göstərilən mərhələlər üzrə reallaşdırılır [31, s.123]:

- investisiya resurslarına tələbata proqnoz verilməsi (həmçinin, müasir tikintiyə, maddi və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi);
- ayrı-ayrı mənbələr hesabına investisiya resurslarının təşəkkül tapması prioritetlərinin öyrənilməsi;

- müxtəlif investisiya proqramları və layihələrinin maliyyələşmə formalarının müəyyənləşdirilməsi (tam özünümaliyyələşdirmə, səhmləşdirmə, kredit maliyyələşdirilməsi, lizinq və s.);

- investisiya resurslarının təşəkkül tapması mənbələrinin quruluşunun yaxşılaşdırılması (kapital qiymətinin, maliyyə dayanıqlığının, gözlənilən mənfəətin və rentabelliğin).

İnvestisiya prosesinin başlıca münasibətləri üzrə investisiya siyasətinin təşəkkül tapması dövrü diqqət yetirilən perspektivdə investisiya prosesinin məqsəd və öhdəliklərini onların əsas həyata keçirilmə sistemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməyə şərait yaradır. İnvestisiya strategiyasının həyata keçirilməsinin təmin olunması üzrə təşkilati-iqtisadi tədbirlər mexanizminin tərtib olunması sistemində investisiya prosesinin idarəedilməsinin müasir təşkilati qurumlarının təşəkkül tapması, ayrı-ayrı tipli "investisiya mərkəzlərinin" qurulması, investisiya mədəniyyətinin müasir prinsiplərinin tətbiq olunması, əlverişli strateji investisiya nəzarəti sisteminin qurulması və s. nəzərdə tutulur.

Tərtib olunmuş investisiya strategiyasının əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi dövründə investisiya strategiyasının tərtib olunması prosesi başa çatır. Bu cür dəyərləndirmə xüsusi iqtisadi və qeyri-iqtisadi ölçülər sistemi üzrə həyata keçirilir. Bu ölçülərə aşağıdakıları misal göstərmək olar [31, s.124]:

1. İnvestisiya strategiyasını baza strategiyası ilə əlaqələndirmək. Bu halda strategiyaların məqsədi, istiqaməti və həyata keçirmə dövrləri üzrə uyğunlaşma öyrənilir.

2. İnvestisiya strategiyasının daxili sabitliyi. Bu cür qiymətləndirmə zamanı müəyyənləşdirilir ki, müxtəlif strateji məqsədlər və investisiya prosesinin istiqaməti, həmçinin onların reallaşdırılması qanunauyğunluğu öz aralarında nə səviyyədə uzlaşdırılır.

3. İnvestisiya strategiyasının xarici şəraitlə razılaşdırılması. Bu halda tərtib olunmuş investisiya strategiyasının respublikanın investisiya şəraitinin və iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılan dəyişməsinə nə səviyyədə uyğunluğu, həmçinin investisiya bazarının konyunkturuna qiymət verilir.

4. Mövcud resurs potensialı diqqətdə saxlanılmaqla investisiya strategiyasının reallaşması mümkünlüyü. Bu cür qiymətləndirmə zamanı, hər şeydən əvvəl, öz imkanları hesabına maliyyə resurslarının təşəkkül tapmasında potensial şərait nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, investisiya strategiyasının həyata keçirilməsinə tələb edilən maliyyə, texnoloji, xammal, enerji və başqa resursların cəlb olunması imkanına da diqqət yetirilir.

5. Investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar risk dərəcəsinin qəbul olunması mümkünlüyü. Bu cür qiymətləndirmə zamanı əsas investisiya risklərinin dərəcəsi və müəssisə üçün onların real maliyyə nəticələrinə diqqət yetirilir.

6. Investisiya strategiyasının əlverişliliyi. Investisiya proqramlarının əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi, ilk növbədə, onların həyata keçirilməsinin iqtisadi əlverişliliyinin müəyyənləşdirilməsinə uyğunlaşdırılır.

Həmçinin, həm də investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi zamanı qazanılan qeyri-iqtisadi nəticələr də dəyərləndirilir. Bununla da, firma və müəssisə səviyyəsində investisiya yatırımlarının reallaşdırılması konkret strategiyaya uyğun olmalı, bu strategiya isə xarici şəraitin şərtlərini və firmanın iqtisadi imkanını nəzərə almaqla hazırlanmalıdır.

Nəticə

1. İnvestisiya (lat) - mənfəət qazanmaq və ya müsbət sosial effektdə nail olmaq üçün sahibkarlıq və başqa fəaliyyət sahəsi obyektlərinə kapital yatırımına deyilir. Bazar iqtisadiyyatı dövründə mənfəət qazanmaq investisiya aktivliyinin stimullaşdırıcı məqsədidir. Belə məqsəd müəyyən məhsul istehsalı, bazar daxilində tələb edilən xidmətin göstərilməsi xüsusiyyətini daşıyır, bu məqsədlərsiz investisiya qoyuluşu səmərə verməz. Əgər vergilər, əsasən də gəlir vergisinin səviyyəsi azalarsa, qanuna uyğun olaraq əmlakın hüquqi forması təmin olunarsa, stimullaşdırıcı motiv daha da möhkəm olacaq. Bu gəlirlərin təkrar olaraq maliyyələşəsinə şərait yaratmaq, yəni onu konkret miqdarda istehsalatın inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirmək daha səmərəlidir.

2. İnvestisiya proseslərinin planlaşdırma - müəssisənin zəruri investisiya resursları ilə təmin edilməsi və gələcəkdə onun investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə planlar sisteminin və plan göstəricilərinin işlənilməsi hazırlanmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir müəssisədə investisiya proseslərinin planlaşdırma qaydaları aşağıdakılardır:

1. İnvestisiya haqqında qərar qəbul etmək üçün, onun həyata keçirilməsi nəticəsində həll ediləcək problemi müəyyən etmək vacibdir. Əksər hallarda, investisiya məqsədlərinə nail olmağın bir neçə yolu mövcud olur və planlaşdırmanın lap əvvəlində optimal yolu müəyyən etmək üçün çox vacibdir.

2. İnvestisiyaların çoxu bir-birindən asılı olmayaraq müstəqildir. Bu onu göstərir ki, investisiyalardan birinin seçimi hər hansı digər birinin seçilməsinə mane olmur.

3. Uzunmüddətli investisiyaların uğurları gələcək hadisələrdən və onların qeyri-müəyyənliklərindən asılıdır. Keçmiş şəraitin və təcrübənin dəyişməz qalacağını nəzərdə tutmaq kifayət deyil və yeni layihəyə tətbiq olunacaqdır. Bu zaman satış həcmi, qiymətlər xammalın dəyəri və s. bu kimi ayrı-ayrı dəyişənlərin

dəyişikliklərin ətraflı təhlili lazımdır. Bu cür təhlil gələcək səhvlərin əhatəsini kiçiltməyə kömək edir.

4. İnvestisiya prosesi həmişə risk ilə bağlıdır, layihə və ödənilmə müddəti nə qədər uzun olarsa, o bir o qədər riskli olacaq. Buna görə də, qərar verərkən vaxt amilini nəzərə almaq lazımdır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, bu gün alınmış pul vəsaitləri bir il sonra alınacaq pul vəsaitlərindən bahadır. İnvestisiya fəaliyyətindən gələcək gəlirləri dəqiq hesablamaq üçün, bu gələcək gəlirlərin nisbi kəmiyyətlərini indiki günə çevrilməsi üsulu lazımdır. İqtisadi təhlilidə belə çevirməni aparmaq üçün xüsusi riyazi üsullar: artırma və diskontlaşdırma metodları mövcuddur ki, bunlar da vaxt amili nəzərə alınmaqla gələcək gəlirlərin müəyyən edilməsinə imkan verir.

3. Planlaşdırmanın həyata keçirilməsi ənənəvi olaraq investisiya prosesi məqsədinin qoyulmasını və qəbul edilən qərarların əsasında onlara nail olmağın səmərəli yollarının müəyyən edilməsini birləşdirir. Lakin bu funksiyanın ənənəvi məzmununa baxmayaraq, investisiyanın planlaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə xas olan sresifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da kapital qoyuluşlarının və elmi-texniki tərəqqinin idarə edilməsinə əvvəlki mövcud yanaşmaların və prinsiplərin xoşagəlməzliyini şərtləndirir.

İnvestisiya layihəsinin təqdimatının standart forması biznes-plandır. Biznes-planın işlənilib hazırlanması məsələlərinə çoxlu sayda xarici və yerli ədəbiyyat həsr olunmuşdur. O, vahid, möhkəm təyin edilmiş standartları nəzərdə tutmur.

İnvestisiya planlaşdırması, əslində aşağıdakı bir sıra investisiya planları yaradılmasını nəzərdə tutur:

- strateji investisiya planı;
- taktiki investisiya planı;
- konseptual investisiya planı.

İnvestisiya planlaşdırması prosesinin müvəffəqiyyətə həyata keçirilməsinə

kömək edən əsas elementlər aşağıdakılardır:

- prosesinin davamlılığı;
- optimal investisiya qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsi;
- həyata keçirilən hesablamaların mürəkkəbliyinin davamlı artımı;
- planlaşdırmanın çevikliyinin davamlı artımı;
- müəssisənin investisiya fəaliyyətinə xarici amillərin təsiri səviyyəsinin azaldılması.

İnvestisiya planlaşdırmasının əsas məqsədləri:

- maliyyələşmə mənbələrinin ehtiyacının aşkara çıxarılması;
- investisiyaların bütün mümkün mənbələrindən ən uyğun nümunələrin həyata keçirilməsi;
- seçilmiş mənbəyə görə haqların təhlili və qiymətləndirilməsi
- cəlb edilmiş investisiyaların səmərəliliyinin hesablanması (borc vəsaitlərin qaytarılması daxil olmaqla);
- biznes-planın işlənilib hazırlanması və onun potensial investorlar üçün təqdimatı.

4. İnvestisiyaların planlaşdırılması – qarşıdakı dövrdə investisiyaların əsasında əsas vəsaitlərin bərpası üçün proqnoz və planlı hesablamalar sistemidir. Kapital aktivlərinin bərpasına kapital qoyuluşları planı bu prosesin ən mühüm aspektlərini əhatə edir və maliyyə mənbələri ilə onun vahidliyini və mütənasibliyini və bununla birlikdə plan tapşırıqlarının optimallığını təmin edir.

Hər bir müəssisənin (təşkilatın), regionun və sahənin planı baxımından, investisiyaların planlaşdırmasının əsas problemləri öz əksini tapmışdır. Nəzəri tədqiqatların və mütəxəssislərin təcrübəsi əsasında investisiya qoyuluşlarının planlaşdırmasının və onların effektivliyi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının əsas problemləri müəyyən edilir.

5. Kapital qoyuluşlarının planlaşdırmasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) istehsal güclərinin və əsas fondların artırılması;

2) Kapital qoyuluşlarının səmərəli istifadəsi.

6. kapital qoyuluşlarının planlaşdırılmasının ən mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Planın konkretliyi və etibarlılığı. Bu prinsip planda xüsusi tədbirlərin nəzərdə tutulmasında öz əksini tapmışdır. Planın işlənilib hazırlanmasında investisiyanın həyata keçiriləcəyi xüsusi şərait nəzərə alınır. Kapital qoyuluşu planı qarşıdakı dövrdə maliyyə vəsaitləri xərcləri haqqında aydın təsəvvür verməlidir. Bu onu göstərir ki, işlənilib hazırlanan planlar konkret obyektlərin tikintisi üçün kapital qoyuluşlarına tələbatın zəruri texniki-iqtisadi əsaslandırılmalarını və hesablamalarını tələb edir.

2. Kapital qoyuluşları həcmnin onların maliyyələşmə mənbələri ilə balanslaşdırılması. Kapital qoyuluşları planının işlənilib hazırlanmasında bütün maliyyə mənbələri üzrə kapital qoyuluşları həcmi (mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş) maliyyə və material resursları ilə və zəruri hallarda podrat tikinti təşkilatlarının gücü ilə bağlı və balanslaşdırılmış olmalıdır. Bu zaman obyektlərin tikinti müddəti normaları nəzərə alınmalı və investisiyaların illər üzrə müvafiq olaraq bölüşdürülməlidir.

3. Qarşıdakı müddətdə qəbul edilən planların dəyişməzliyində, onların sabitliyində özünü göstərən planlaşdırmanın sabitliyi. Bu onu göstərir ki, sabit plan bütün planlaşdırma dövründə dəyişməz sənəd deməkdir. Hər hansı əhəmiyyətli dəyişikliklər əlavə xərclərə və itkilərə gətirib çıxaran tikinti sənayesinin qaçılmaz surətdə yenidən qurulmasına səbəb olur. Plana düzəlişlərə o halda icazə verilir ki, onlar tikinti şirkətlərinin işinin və qəbul edilən maliyyələşdirmə obyektinin ritmini pozmasın. Plana düzəlişlər həm də keçən ilin plan tapşırıqlarının tam yerinə yetirilməsi halında və tikinti layihələrinin erkən istismara verilməsi üzrə əlavə öhdəliklərin qəbulu halında icazə verilir. Belə dəyişikliklərə müstəsna hallarda plan ilinin fevralın 15-dən gec olmayaraq icazə verilir.

4. Planlaşdırmanın davamlılığı. Bu prinsip təşkilatın, firmanın, birliyin, şirkətin uzun müddətli, orta müddətli və qısa müddətli (illik) planların işləyib hazırlamasını göstərir. Orta və uzun müddətli planlar yenilənməli və dəyişmiş

şərait baxımından konkretləşdirilməli və illik planlar orta müddətli planlara uyğun hazırlanmalıdır. Bununla planlaşdırmanın davamlılığı əldə edilir.

5. Planlaşdırmanın elmiliyi. Bu prinsip o deməkdir ki, planlar elmi əsaslarla, yəni elmi metodlarla, , elmi cəhətdən işlənib hazırlanmış norma və standartlarla, elm və texnologiyanın son nailiyyətləri ilə, eləcə də etibarlı məlumatlar əsasında tərtib edilməlidir.

7. Investisiya fəaliyyətinin planlaşdırması mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Prioritet investisiya məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu mərhələdə əsas məsələlərə məqsədlərin, resurslara olan tələblərin, fəaliyyət istiqamətlərinin, müəyyən edir, bu fəaliyyətdən gözlənilən faydaların, fəaliyyət üçün nilkin zəminlərin, investisiyanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan vaxtın, bütün investisiya dövrünün ayrı-ayrı mərhələlər üzrə bölgüsü.

2. "Dar" yerlərin müəyyən edilməsi və risklərin qiymətləndirilməsi. Bu investisiya fəaliyyətində riskin qiymətləndirilməsi ilə mümkün çətinliklərin müəyyən edilməsi üzrə qrupların birgə iş fəaliyyətini nəzərdə tutur.

3. Maliyyələşmə mənbələrinin seçimi. Maliyyələşmə daxili mənbələr hesabına (amortizasiya, dividendlərin kapitallaşdırılması, bölüşdürülməmiş mənfəətin istifadəsi, satış, icarə və digər mövcud oxşar resurslardan istifadə) və xarici mənbələr hesabına (müxtəlif növlü və formalı səhmlərinin emissiyası, istiqrazların və digər qiymətli kağızların emissiyası, kreditlər və borcların cəlb olunması və mərkəzləşdirilmiş maliyyə mənbələri) həyata keçirilə bilər.

4. Investisiya hədəflərinin işlənib hazırlanması ümumi biznes strategiyasının işlənib hazırlanmasından; təşkilati və informasiya strukturunun işlənib hazırlanması və əsaslandırılmasından ibarətdir.

5. İnzibati prosedurların işlənib hazırlanması və onun siyasəti qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi haqqında hesabat prosedurlarının işlənib hazırlanmasından; sənədləşdirilmə prosedurlarının hazırlanmasından və informasiya təhlükəsizliyinə nəzarətdən; xarici əlaqələr siyasətini müəyyən etməkdən; kadr və maliyyə prosedurlarının hazırlanmasından; münaqişələrin müəyyən edilməsi və həll edilməsinin əsas prosedurlarının işlənib

hazırlanmasından ibarətdir.

8. Hal-hazırda, şirkət çoxsaylı inkişaf hədəflərindən, texniki qərarların müxtəlifliyindən öz seçimini etməlidir. Hər bir müəssisə effektiv inkişafı üçün çalışmalıdır və burada o cümlədən, xarici investordan, eləcə də öz vəsaitlərindən istifadə edərək cəlb edilə bilən investisiya olmadan keçinmək mümkün deyil. Bu investisiya resursları müəssisənin istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına və ya yenidən qurulmasına, eləcə də yeni növ məhsulların mənimsənilməsinə yönəldilə bilər.

9. Investisiya fəaliyyətinin əhatə dairəsinə investisiya strategiyasını müəyyən etmək, strateji planlaşdırmanı həyata keçirmək, investisiya layihəsini hazırlamaq və reallaşdırmaq daxildir. Investisiya strategiyası – maliyyələşdirmənin öz cari mənbələri və borc vəsaitlərinin əldə olunması baxımından uzun müddətə gələcək inkişaf yollarını seçməkdən ibarətdir. Belə olduqda məhsul və xidmətlərdən hansı birinin buraxılışının məqsədəuyğunluğu, regionlardan hansının sərmayə baxımından cəlbəedici olması müəyyənləşdirilir, daha doğrusu, lazımi investisiya layihələrini araşdırıb tapmaq hədəfləri üzə çıxarılır.

10. Investisiya layihələri üzrə səmərəlilik göstəricilərini qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif metodlar tətbiq olunur. Investisiya layihələrini qiymətləndirərkən vaxt amilini nəzərə alıb-almamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodlarını iki qrupa bölmək olar:

1. Diskontlaşma əsasında qiymətləndirmənin aparılması;
2. Mühasibat uçotu əsasında qiymətləndirmənin tərbiqi.

11. Investisiya layihələrində diskont dərəcəsi əsasında nağd pul axınlarının cari dəyəri hesablanır. Investisiya qərarlarını əsaslandırarkən istifadə olunan diskont dərəcəsinin aşağıdakı amillərin təsiri əsasında formalaşması nəzərə alınmalıdır:

- müəyyən nağd pul axınları üzrə risk dərəcəsi;
- mənfəət göstəriciləri üzrə üstünlüyün olduğu qiymətləri əks etdirən səviyyə;
- nağd pul axınlarının dövrüliyi.

12. 2015-ci il ərzində ölkədə kapital qoyuluşlarının nominal həcmi 2000-ci

illə müqayisədə 16,5 dəfə artdığı halda, emal sənayesində həmin göstərici 6,0 dəfəyə bərabər olmuşdur. Nəticədə, qeyd edilən dövrdə emal sənayesinin ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarında payı 8,3 faizdən 3,0 faizə enmişdir. Fikrimizcə, ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığının artırılması və əlavə investisiya imkanlarının yaradılması baxımından emal sənayesinin inkişafı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

13. Dövlət büdcəsi vasitəsilə dövlətin investisiya fəallığına təsir istiqamətlərini aşağıdakı kimi qurplaşdırmaq olar:

- dövlət investisiyalarının reallaşdırılması;
- özəl bölmənin investisiyalarını maliyyələşdirmək
- həm investisiya, həm də cari xərclərlə əlaqədar subsidiyaların verilməsi;
- investisiya risklərinin azaldılması üzrə tədbirlərin görülməsi.

14. Dövlət büdcəsi xərcləri investisiya fəallığına təsiri həm tələbin, həm də investisiya qoyuluşlarının həcmində artımı baxımından təsir edir. Ölkədə daxili tələbin 2000-ci ildə 17,2 faizi, 2001-ci ildə 15,9 faizi dövlət büdcəsi xərclərinin hesabına yarandığı halda, bu göstərici 2005-ci ildə 19,2 faiz, 2014-cü ildə 42,3 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü ildə daxili tələbin həcmində 2000-ci illə müqayisədə artımının təqribən 48,9 faizi dövlət büdcəsinin hesabına təmin edilmişdir. Nəzərdə tutsaq ki, daxili tələbin həcmində artımı investisiya fəallığının artırılmasında mühüm amildir, onda dövlət büdcəsinin investisiyaya tələbin formalaşmasında mühüm rol oynadığı qənaətinə gəlirik.

15. Azərbaycanda dövlət büdcəsi vəsaitlərinin hesabına investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi «Dövlət İnvestisiya Proqramı» əsasında reallaşdırılır. Dövlət İnvestisiya Proqramı, iqtisadi səmərəlilik və fiskal dayanıqlıq əsasında hazırlanan milli, regional və sahə prioritetlərinə uyğun şəkildə dövlət büdcəsi və digər mənbələr hesabına investisiya qoyuluşunun həcmi, istiqaməti, müddəti və icraçıları müəyyən edən layihələr toplusudur. Belə layihələrin maliyyələşdirilməsi əsasən aşağıdakı mənbələrdən reallaşdırılır:

- dövlət büdcəsi vəsaitlərindən;
- büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərindən;

- xarici təşkilatların və maliyyə qurumlarının maliyyə yardımları və dövlət zamanətilə alınmış kreditlərdən;

- dövlət tərəfindən cəlb edilmiş iqtisadi təyinatlı hər növ məqsədli qrantlar və kreditlər.

16. Araşdırmalar göstərir ki, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri artdıqca onun ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində rolu artır. Hazırda prioritet istiqamətlər üzrə ilə sahibkarlıq subyektlərindən investisiya təkliflərinin qəbulu ucun müxtəlif istiqamətlər üzrə kütləvi informasiya vasitələrində elanlar verilir, bir istiqamət üzər verilmiş müxtəlif təkliflər qiymətləndirilir və qalib layihələr Fond tərəfindən yüksək səviyyədə (investisiya tələbatının 60-70 faizi səviyyəsində) güzəştli qaydada maliyyələşdirilir. Bu mexanizm milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir baxımından daha səmərəli investisiya layihələrinin seçilməsinə imkan verir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2009-2015-ci illərdə bu yolla muasir tex-nologiyaların tətbiqinə əsaslanan 200-dən çox investisiya layihəsi maliyyələşdirilmişdir.

17. Beləliklə, son illərdə iqtisadi inkişafın sistemli və əlaqəli şəkildə aparılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Bununla belə, investisiya proqramı ayrı-ayrı layihələrdən ibarət olmamalı, müxtəlif əlaqəli layihələrin sistemi olmalıdır. Belə əlaqəli layihələrin əks olunduğu investisiya proqramlarının müxtəlif variantlarının iqtisadi inkişafa təsiri müxtəlif ola bilər. Odur ki,, investisiya fəaliyyəti sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin daha yaxşı əlaqələndirilməsinə ehtiyac vardır.

18. Ölkənin iqtisadi inkişafında investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəcb edir. Dövlət bazar mexanizmində yaranan boşluqları aradan qaldırmaqda, sahə və ərazi strukturunu təkmilləşdirməkdə, cəmiyyəti ictimai nemətlərlə təmin etməkdə mühüm rol oynayır. İnvestisiya fəaliyyəti prosesində iqtisadi resursların bölgüsü baş verdiyindən dövlət bu prosesi tənzimləməklə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəldə bilər. Dövlət idarəetmə orqanları xərclərə, risklərə və rəqabət səviyyəsinə təsir göstərməklə şirkətlər üçün imkanlar yaradır və stimullar formalaşdırır.

19. Emal sənayesinin əksər sahələrində yüksək bilik və təcrübənin tələb olunması, nisbətən mürəkkəb sahələrarası əlaqələrin mövcudluğu, risk səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində bu sahələrin Azərbaycanda özəl sahibkarlıq hesabına inkişaf etdirmək imkanlarını azaldır. Odur ki, hökumət tərəfindən emal sənayenin inkişafı etdirilməsi üçün nisbətən uzun müddətli dövrü əhatə edən kompleks tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, belə proqram təkcə sənayenin inkişafını deyil, həmçinin onun xammal təminatı, bu sahəyə xidmət edən sahələrin inkişafını, kadr hazırlığı məsələlərini və s. əhatə etməlidir. Belə proqramın tərtibi zamanı mühüm məsələlərdən biri sənayenin inkişaf modelinin düzgün müəyyən edilməsidir. Odur ki, emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması zamanı aşağıdakı layihələrə üstünlük verilməlidir:

- özəl bölmə və ya xarici tərəfdaşla reallaşdırıla bilən layihələrə;
- ölkədə məşğulluğa, əlaqədar sahələrin inkişafına daha çox təsir göstərən layihələrə;
- regionların inkişafına və istehsalın ərazi üzrə yerləşməsində mövcud disproporsiyaları azaltmağa səbəb olan layihələrə;
- milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun təkmilləşdirilməsinə səbəb olan layihələrə;
- innovasiyaların tətbiqinə imkan verən layihələrə;
- ixracyönümlü sahələrin inkişafına səbəb olan layihələr.

20. Müasir dövrdə ölkənin malik olduğu iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilə bilən və ixracyönümlü isteh-sallara əsaslanan iri şirkətlərin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu şirkətlərin yaradılması özəl biznes və dövlətin əməkdaşlığına əsaslanıla bilər. Buna uyğun olaraq, iri şirkətlərin yaradılması və biznesin restrukturizasiyasının aparılması sahəsində hökumət təşəbbüskarlıq göstərməlidir. Yüngül, yeyinti sənaye sahələrində iri dövlət müəssisələrin yaradılması, neft hasilatı, maşınqayırma, kimya, elektroenergetika və s. sahələrdə mövcud dövlət müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Belə müəssisələrin inkişafında investisiya qərarlarının qəbulu ilə bağlı təkmil mexanizmin yaradılması zəruridir.

Çünkü, müəssisənin inkişafı ilə bağlı qərarların verilməsinin dövlət orqanlarında razılaşdırılması və qəbulu nisbətən uzun müddət istər. Bununla bərabər, belə qərarların əsaslandırılması dərəcəsinin zəif olması ehtimalı böyükdür. Odur ki, həmin məsələnin həllini təmin edən inkişaf institutunun yaradılması məqsədəuyğundur.

21. Ölkədə korporativ idarəetmənin səviyyəsinin aşağı olması kapital bazarının inkişafına da mənfi təsir edir. Səmərəli fəaliyyətə malik olan və investorların maraqlarının qorunmasını təmin edə bilən firmaların azlığı şəraitində maliyyə bazarında korporativ alətlərin təklifi və onlara tələb aşağı olur. Belə hal isə ölkədə investisiya resurslarının səmərəli bölgüsünü məhdudlaşdırır. Odur ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", 2001.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir)
5. Biznesin əsasları: Dərslük / Prof. A.B. Abbasovun ümumi elmi redaktəsilə. Bakı: Nurlan, 2005, 656 s.
6. Əhmədov B.S. «İnvestisiya» və «kapital» anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtisadi və makroiqtisadi yanaşmalar / Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı, № 1, 2011, s. 69-84.
7. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmi və ona təsir edən amillər / “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” jurnalı, № 2, 2010. s. 180-188.
8. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşlarının həcmə təsir edən amillər: nəzəri aspekt / “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” jurnalı, № 3, 2010. s. 38-50.
9. Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun (15 yanvar 1992 -ci il, 57 sayılı).
10. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
11. “Qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 28 sentyabr tarixli qərarı.
12. Бирман Г., Шмидт С. Капиталовлажения: Экономический анализ

инвестиционных проектов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 631 с.

13. Бузова И.А., Маховикова Г.А., Терехов В.В. Коммерческая оценка инвестиций / Под ред. Есипова В.Е. СПб: Питер, 2003, 432 с.

14. Булатов В.В. Фондовый рынок в структурной перестройке экономики. М.: Наука, 2002, 416 с.

15. Вахрин П. Инвестиции. Учебник. М.: «Дашков и К», 2003, 384 с.

16. Волков О. Инвестиційні проекти: від моделювання до реалізації, <http://www.businessproekt.ru>

17. Гитман Л., Джонк М. Основы инвестирования, М.: Дело, 1997, 1008 с.

18. Доклад о мировом развитии – 2005. Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения. Обзор. Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк. Вашингтон: Oxford University Press, 2004, 32 с.

19. Ефимов Т.Е. Стратегическое планирование на предприятиях в системе инвестиционной модели. Сб. научных трудов РГГМУ, 2005, с.61-67.

20. Кирсанов К.А., Малявина А.В., Попов С.А. «Инвестиции и антикризисное управление. Москва.: «МАЭП», 2000, 183 с.

21. Кулиев Р.А. Переходная экономика Азербайджана: некоторые аспекты развития. Издательство «Элм», 240 с.

22. Лещишин Р. Особливості підготовки та реалізації інвестиційних проектів, <http://leschishin.org>.

23. Лютный И.А., Кулиев Р.А. Инвестиционная деятельность. Баку, 2009, 400 с.

24. М.Н.Тодаро. Экономическое развитие. М. ЮНИТИ. 1997, 527 с. с.82

25. Макконелл К.Р., Брю С.Л., Экономикс: принципы, проблемы и политика. Том 1. М.: ИНФРА-М, 2003, 533 с. с.195.

26. Мэнькю Н.Г. Макроэкономика. М.: Изд-во МГУ, 1994, 736 с.

27. Пеньевская И.С. Планирование инвестиций: Учеб. пособие/ Международный педагогический университет. - Магадан: Изд.МПУ, 1997. 56 с.
28. Сергеев И.В. Организация и финансирование инвестиций. М.: «Финансы и статистика», 2001.- 272 с. с. 85.
29. Удалих О.О. Управління інвестиційною діяльністю підприємства / 2009 р. - 292 с.
30. Хобта В.М. Управління інвестиціями: навчальний посібник. - Донецьк: ДонНТУ, 2005.- 394 с.
31. Царев В.В. Оценка экономической эффективности инвестиций. - Спб. Литер, 2004, 464 с.
32. Шарп А., Александер Г., Бейли Дж. Инвестиции. Москва, 1998. 1028 с.
33. Шихвердиев А. П., Гусятников Н. В., Беликов И. В. Корпоративное управление. М.: Акционер, 2001, 268 с.
34. Юджин Бригхем, Луис Гапенски. Финансовый менеджмент. Том 1. Санкт-Петербург, «Экономическая школа», 1997, с.542.
35. Doing Business in 2005: Removing Obstacles to Growth. Washington, D.C.: World Bank.
36. Hnatkovska Viktoria, Norman A. Loayza. Volatility and Growth. Washington: World Bank Policy Research Working Paper Series 3184, 2004
37. J. Hirshleifer. Investment Decision under Uncertainty: Choice-Theoretic Approaches / Quarterly Journal of Economics / 1965, vol. 79, № 4, November. p. 509-536. p. 509.
38. Joh, Sung Wook. 2003. "Corporate Governance and Firm Profitability: Evidence from Korea before the Economic Crisis." Journal of Financial Economics 68(2):287-322. 2004c.
39. Porter, M.E. Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index. Harvard Business School, Boston, 2003, 154 p.

40. The Global Competitiveness Report 2011-2012, World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2011 c. 544.

41. The Global Competitiveness Report. World Economic Forum. Geneva, 1999, s.410.

42. www.cbar.az

43. www.taxes.gov.az

44. www.azstat.org

45. www.maliyye.gov.az